Вступ до Книги ВИХІД

Книга, чия назва означає «вихід» або «вирушання», оповідає про подорож ізраїльського народу з єгипетської неволі до обіцяного краю. У ній описано Божі стосунки з нащадками Авраама через призначеного Ним вождя, Мойсея. Кінцева мета Бога в цих стосунках – ввести народ у землю, яку Він обіцяв дати нащадкам Авраама. Оповідання книги розділено на три теми: в Єгипті (1 – 12), подорож до Синаю (12 – 18) і біля Синаю (19 – 40).

Зміст

1 – 12	Підготовка до виходу з Єгипту Посилення гніту в Єгипті (1); народження Мойсея (2); покликання і місія Мойсея (3 – 4); протистояння фараонові (5 – 7); кари та втеча (7 – 12)
12	Вихід розпочато
13	Посвята Богові всіх первородних; Божий провід через вогняний стовп / хмару
14	Перехід через Червоне море
15	Переможна пісня
15 – 17	Прояви невдоволення Гірка вода (15); їжа (16); вода (17)
17	Війна з Абімелеком
18	Порада Мойсеєві щодо відповідальності лідера
19	Відданість завіту
20	Десять заповідей
21 – 23	Різні цивільні обов’язки і постанови щодо міжособистісних стосунків
23	Дотримання суботи, свят, зобов’язань
24	Затвердження завіту і одкровення Божої слави
25 – 31	Підготовка до зведення намету зустрічі
32 – 34	Золотий телець
35 – 40	Зведення намету зустрічі

Головна тема

Істинне звільнення від кайданів та обмежень, які обтяжують наше життя, може дати лише єдиний Бог всесвіту. Це звільнення дає нам змогу служити Йому згідно з постановами, які Він відкрив нам. Він є рішенням і протиотрутою від життєвих труднощів. Він є нашим «виходом», шляхом до втечі.

Книга Вихід оповідає про народження нації, початок її існування як національного утворення під проводом Бога – теократії – із кодексом законів, який має керувати нею в поклонінні та повсякденному житті. У цьому оповіданні Бог виступає як Бог одкровення. Він відкриває Себе людям і пропонує керувати їхньою поведінкою. Він відкриває Себе як Того, Хто контролює хід історії (розділ 1), чиє ім’я – «Я є Той, Хто Є», Вічне Теперішнє (3:14). Він викупляє (6:6; 15:13), але також судить Свій народ (4:14; 20:5; 32:27–28) і тих поза Ізраїлем, які відкидають Його (розділи 7 – 12). Він дотримується Своїх завітних зобов’язань (19:5) і живе серед Свого народу (29:45), хоча Він виходить за межі цього всесвіту (33:20).

Спеціальні розділи

ХТО ЗРОБИВ СЕРЦЕ ФАРАОНА ЗАКАМ'ЯНІЛИМ? 8
ЯК ДОВГО ІЗРАЇЛЬТЯНИ ЖИЛИ В ЄГИПТІ? 13
ЧИ БОГ АМОРАЛЬНИЙ, ДОПУСКАЮЧИ ВБИВСТВО НЕВИННИХ ДІТЕЙ? 19
БІБЛІЯ І РАБСТВО 27
КІНЦЕВІ ПРИМІТКИ 37

ВИХІД

1:5 аУ сувоях Мертвого моря і Септуагінті – *сімдесят п'ять* (пор. Дії 7:14).
1:22 аВ Самарійському П'ятикнижжі, Септуагінті й Таргумі додано *у євреїв*.
2:10 аБукв. *Витягнутий*

[2:11–12] Чи був Мойсей винним у вбивстві, як записано в Книзі Вихід 2:11–12 і, отже, заслуговував на смерть згідно з чинним на той час патріархальним законом (Буття 9:6)? Чи виявив Бог упереджену прихильність до Мойсея, не покаравши його за цей вчинок, на відміну від інших випадків (напр., Числа 20:12)?

Хоча «пролиття крові» виправдовувало застосування смертної кари за часів патріархів, проте на відміну від закону Мойсея, нам не надано подробиць того, як і коли мала відбуватися страта. Якщо припустити, що життя людей у патріархальний період регулювалося кодексом законів, подібним до закону Мойсея, тоді для виголошення смертного вироку необхідно було б мати принаймні двох свідків події (Второзаконня 19:15; 17:6), чого у випадку з Мойсеєм очевидно не було, а також докази того, що кровопролиття було навмисним (Вихід 21:12–14), що також не є певним у цьому випадку[1]. У нас просто немає достатніх доказів, щоби точно знати, чи заслуговував Мойсей на страту за патріархальним законом.

Чи виявив Бог упередженість або прихильність до Мойсея в цьому випадку, не вимагавши його страти або особисто не здійснивши її? Безперечно, Біблія описує Бога неупередженим[2]. Тож, якби звинувачення Бога в упередженості в цьому випадку можна було б довести, це б спростувало існування Бога, яким Його описано в Святому Письмі. Однак, знову ж таки, навіть незрозуміло, чи Мойсей заслуговував на страту, адже надано недостатньо інформації. Проте, навіть якщо Мойсей і був винним у навмисному вбивстві та заслуговував на смерть, зі Святого Письма ясно, що навіть коли Бог знав про тих, хто вчинив злочини, що вимагали смертної кари, Він рідко втручався, щоби покарати їх особисто. Як правило, Він залишав дотримання Своїх заповідей людству (як Він це робить і сьогодні).

Ті випадки, коли Бог вирішував втрутитися в людські справи та діяти особисто, були зумовлені не проявами фаворитизму, а конкретними, логічними причинами, про які в більшості випадків могла б знати лише всезнаюча Істота. Бог може встановити загальне правило, якого люди повинні дотримуватися, коли судитимуть одне одного та застосовуватимуть покарання в міру своїх обмежених можливостей (наприклад, страту). Оскільки Бог всезнаючий і досконало знає серця людей і далекосяжні наслідки будь-якого покарання чи рішення, Він може особисто

вибрати інше покарання (або відстрочити виконання призначеного людьми покарання) на користь конкретної особи, суспільства чи всього світу, весь час знаючи, що «день розплати» так чи інакше настане. Якщо Бог вирішує стратити когось негайно і безпосередньо, відкласти покарання, дозволити це зробити комусь іншому або навіть взагалі не допустити його, це не обов'язково означатиме, що Він виявляє упередженість, доки ті, хто заслуговують на покарання, отримають справедливу кару в якийсь момент – навіть **після** своєї смерті. Як сказано в Біблії, покаранням за непокору Божим заповідям (гріх) є духовна смерть (Римлян 6:23) – відокремлення від Бога (Ісаї 59:1–2) і вічна погибель від Господньої присутності (2 Солунян 1:9). Це покарання отримають ті, хто відкине Божий припис щодо отримання прощення, навіть якщо до цього вони й уникнуть фізичного покарання за свої злочини. Коли ми розуміємо, що будь-яке земне покарання – це ніщо в порівнянні з нескінченною тривалістю вічності, то стає очевидним, що в кінцевому підсумку має значення лише покарання, яке ще **нікому** навіть не було призначено – аж до Судного дня. Тоді Бог втрутиться і **неупереджено** виголосить вирок духовної смертної кари для **всіх**, хто так і не покаявся у своїх гріхах і залишився поза Христом. А до того часу Він дозволяє людству вирішувати, підкорятися Його приписам чи ні, і водночас діє через Своє провидіння, щоби здійснити Свою загальну волю.

2:22 аБукв. *Захожий тут*

[3:1] Імена часом можуть бути досить заплутаними. Учителька може бути спантеличеною в перший день занять, коли бачить, що половина її учнів не відразу реагує, коли вона називає їхні імена при перекличці. Причиною цього може бути те, що діти звикли чути, як їх називають іменами, відмінними від тих, які вказані в шкільних документах. Тренер може не відразу зрозуміти, про якого гравця команди суперника йдеться, оскільки його команда називає його на прізвисько. Мільйони людей протягом тисячоліть мали не одне ім'я, і більшість сучасних людей розуміють, що люди часто мають кілька імен.

Читаючи Біблію, також потрібно пам'ятати, що люди в давнину також часто мали не одне ім'я. Це допоможе правильно зрозуміти різні уривки, які можуть здаватися дещо неясними. Вивчаючи Книгу Буття, варто пам'ятати, що ім'я Аврама було змінено на Авраам (Буття 17:5), а ім'я Якова – на Ізраїль (Буття 32:28). Пізніше, коли Йосиф жив у Єгипті, «дав фараон Йосифові ім'я Цофнат-Панеах» (Буття 41:45). Багато інших осіб, згаданих у Біблії, також були відомі під кількома іменами. Тесть Мойсея був відомий і як Реуїл, і як Їтро (Вихід 2:18; 3:1). Гедеон отримав ім'я Єруббаал, тому що зруйнував жертовник Баала в Офрі (Суддів 6:32; 7:1; 8:29, 35). Фараон Нехо змінив ім'я старшого сина царя Йосії, Еліякима, на Єгоякім (2 Царів 23:34). Апостола Петра іноді називають Петром, Симоном Петром, Симоном і Кифою (Матвія 14:28; 16:16; 17:25; Івана 1:42; 1 Коринтян 1:12). А Савла називають Павлом (Дії 13:9).

Слід звернути увагу й на те, що автори біблійних оповідань часто використовували різні імена, посилаючись на ту саму особу, оскільки розуміння цього може допомогти прояснити певні уявні протиріччя. Наприклад, читаючи Матвія 1:9, у когось може виникнути питання, чому Матвій називає Уззію батьком Йотама, тоді як у 2 Царів 15:1–7 і 1 Хронік 3:12 батьком Йотама названо Азарію. Відповідь на це питання полягає в тому, що обидва імені стосуються однієї людини. У тому самому розділі (2 Царів 15) батько Йотама названий як Азарією (15:7), так і Уззією (15:32). Імена різні, але вони стосуються однієї особи (пор. 2 Хронік 26:1–23; Ісаї 1:1). На незліченну кількість біблійних запитань можна отримати логічну відповідь, просто визнавши, що стародавні люди часто були такими ж гнучкими у даванні імен, як і люди в XXI столітті.

[3:13–14] Скептики запитують: «Навіть якщо Бог і справді існує, як можна знати, **який** саме Бог існує?» Це слушне запитання. Класичні аргументи на користь існування Бога – космологічний, телеологічний, моральний тощо (див. стор. 17 коментарів до Псалмів) – доводять

існування Бога, але вони прямо не доводять, що це є саме той Бог, про Якого розповідає Біблія. Чому цим Богом не міг бути Аллах, Будда чи Вішну?

Хоча існують різні способи визначити, який Бог є істинним, найпряміший шлях до цього буде таким. Можна очікувати, що якби Творець забажав спілкуватися з нами через певне джерело інформації, Він очевидно сказав би нам, що Він є Автором цього джерела. Однак дуже небагато таких джерел містять твердження про їх «походження» від Творця, що значно звужує список. Але як можна визначити, які з цих джерел – якщо такі є, – походять від Бога?

«Людині властиво помилятися», але всезнаюча, всемогутня Істота не помиляється. Якщо книга має ознаки, які доводять її божественність – понад людські можливості створити щось подібне – тоді ця книга від Бога. Якщо книга містить помилки та протиріччя, вона **не** походить від всезнаючої істоти, а від людини, якій властиво помилятися. Коли цей лакмусовий папірець застосувати до так званих священних книг людства, виявляється, що лише Біблія має божественні ознаки, такі як досконала єдність, стислість і об'єктивність оповідання, опущення деякої інформації, наукове передбачення, провісні пророцтва та ідеальна точність – чи то при описі історичних подій, чи то при наданні географічних деталей. Для того щоби слідувати за Богом, не потрібна «сліпа віра». Радше, потрібно дійти правильного висновку на основі наявних доказів. Бог каже: «І будете шукати Мене, і знайдете, бо **шукатимете Мене всім вашим серцем**» (Єремії 29:13). Ми можемо «знати, що Господь [Сущій] є Бог» (Псалом 99:3). Дивіться стор. 6 вступних коментарів і стор. 3 коментарів до 2 Тимофія, щоб дізнатися більше про божественні ознаки Біблії.

[3:21–22] Численні уривки Святого Письма навчають, що красти – це гріх. Однією з десяти заповідей, які Бог дав Ізраїлю, було: «Не крастимеш» (20:15). Апостол Павло писав християнам у Коринті, що злодії «не успадкують Божого Царства» (1 Коринтян 6:9–11). Отже, Бог явно вважає крадіжку гріхом. Проте скептики стверджують, що Біблія непослідовна щодо того, як у ній викладено вчення про крадіжку. Як приклад вони наводять Вихід 3:21–22 та 12:35–36 і кажуть, що грабіж або крадіжка є прийнятними для Бога і Він навіть наказує це робити. Проте чесне вивчення цих уривків показує, що ніякого протиріччя немає. Вихід 3:22 містить повторне підтвердження пророцтва, зробленого за багато століть до того, коли Бог сказав Авраамові: «…твої потомки будуть чужинцями – *житимуть* не на власній землі; вони служитимуть їм, і їх гнобитимуть чотириста років. Та над народом, якому будуть рабами [Єгиптом], Я здійсню суд. І **після того вийдуть з великим майном**» (Буття 15:13–14).

Крім того, треба чесно визнати, що «оббирання» ізраїльтянами єгиптян не можна порівняти з насильницьким пограбуванням. У самому тексті описується, як саме ізраїльтяни «обібрали» єгиптян. Бог наказав Мойсею: «Та цьому народові [ізраїльтянам] Я дам **милість** в очах єгиптян… *кожна* жінка **попросить** у своєї сусідки та своєї співмешканки…» (3:21–22). Коли нарешті настав час виходу, у тексті сказано: «І сини Ізраїля зробили за словом Мойсея: **випросили** в єгиптян посуд срібний та посуд золотий і одяг. Господь дав **милість** *Своєму* народові в очах єгиптян, **і ті дали їм**; тож вони пограбували єгиптян» (Вихід 12:35–36).

Фактично, ізраїльтяни просто випросили в єгиптян різні предмети, які єгиптяни їм самі дали. «Пограбування», про яке йдеться у Книзі Вихід, було просто отриманням того, про що просили ізраїльтяни. Але припустимо на мить, що ізраїльтяни таки «пограбували» єгиптян (**за Божим наказом**), тобто, силою захопили те, чим володіли єгиптяни. Чи було б це несправедливим? Звісно ні, оскільки Бог Сам визнав, що ізраїльтяни багато років були рабами єгиптян. [Примітка: нащадки Якова (Ізраїль) жили в Єгипті кілька століть. Протягом цього часу єгиптяни «гнобили» їх і «безжалісно змушували важко працювати» (1:11, 13). Фараон «зробив їхнє життя гірким важкою працею» (1:14) і, побачивши неухильне зростання кількості ізраїльтян, навіть наказав убивати кожного народженого у них сина (1:22). Насправді «грабунок», який стався наприкінці перебування Ізраїлю в Єгипті (навіть якщо він і відбувся за наказом Бога), був досить невеликою компенсацією ізраїльтянам за багато років їх важкої рабської праці на єгиптян].

4:9 аТобто, з Нілу

[4:24–26] Після того як Бог Сам покликав Мойсея визволити ізраїльтян з єгипетської неволі, чому в цьому уривку сказано, що Бог «намагався вбити його»? Справа в тому, що в тексті нічого не сказано про це. Однак, проаналізувавши пов'язані з цим події, можна дійти розумного висновку. Мойсей вирушав до Єгипту як представник Бога і Його завіту з ізраїльтянами, який вперше був укладений з Авраамом. Бог запечатав цей священний завіт заповіддю про обрізання кожної дитини чоловічої статі (Буття 17:10–14). Мойсей знехтував обрізанням свого сина і тим самим порушив цю заповідь. Чому він це зробив? Знову ж таки, в тексті про це не сказано. Однак, цікаво те, що Ціппора, його дружина-мідіянка, обрізала свого сина, кинула його крайню плоть до ніг Мойсея і сказала: «Ти для мене наречений крові» (Вихід 4:26). Можливо, Ціппора, дотримуючись мідіянських звичаїв, переконала Мойсея не послухатися Бога й не обрізати їхнього сина. Це пояснило б, чому Бог виступив проти Мойсея і чому Ціппора втрутилася в цю ситуацію.

[6:2–3] Декого дивує, чому в Біблії сказано, що Авраам, Ісаак і Яків не знали Бога під ім'ям Господь, тоді як у Книзі Буття зазначено, що вони знали це ім'я. Після того як Мойсей вперше представ перед фараона й передав йому Божий наказ звільнити ізраїльтян з рабства, Бог запевнив Мойсея, що ізраїльтяни будуть звільнені й додав: «Я – Господь! Я з'являвся Авраамові, Ісаакові та Якову як Бог Всемогутній, **але зі Своїм іменем – Господь – Я не об'явився їм**» (6:2–3). Труднощі з цим висловом у Біблії полягають у тому, що ім'я «Господь» (єврейське Яхве; перекладене ГОСПОДЬ у більшості сучасних версій) з'являється приблизно 160 разів у Книзі Буття. Крім того, слово «Господь» або «Єгова» вживається понад 100 разів, починаючи з 12-го розділу і до кінця Книги Буття (де в основному йдеться про родини Авраама, Ісаака та Якова).

Після того як Бог дав Авраму барана для жертвоприношення (замість його сина Ісаака) на горі Морія, у Буття 22:14 сказано: «І дав Авраам тому місцю назву: **Господь бачить [**ЙХВХ Їре**]**, що й до сьогодні говориться: На горі **Господь** стане видимим». Багато років потому Ісаак запитав свого сина Якова (який обманював свого батька, сподіваючись отримати благословення): «Як це ти так швидко знайшов [впольовану дичину], мій сину? Той же відказав: Бо послав мені **Господь**, Бог твій» (Буття 27:20). То як Бог міг сказати Мойсеєві, що «зі Своїм іменем – Господь – Я не об'явився їм» (6:3), якщо Авраам, Ісаак і Яків добре знали ім'я Господь і навіть використовували його у своїх розмовах? Чи Бог неправдомовець? Чи Біблія суперечить сама собі з цього приводу? Як можна вирішити це питання?

Не можна заперечувати той факт, що Авраам, Ісаак і Яків знали ім'я Бога Господь (Яхве, Єгова) [див. Буття 15:7; 22:14; 24:35, 40, 42, 48, 50, 51, 56; 26:22; 27:20; 49:18]. Як писав один біблеїст, «у Книзі Буття... ім'я Яхве представлене таким чином, що повністю виключає припущення, що воно вживається в ракурсі його майбутнього застосування, або чогось іншого, крім правильного опису події та фактичного застосування цього поняття»[3]. Виходячи з того, скільки разів слово Яхве з'являлося перед його використанням у Вихід 6:3, і різних способів його використання, включно зі складеними іменами, які мають певні значення (наприклад, ЙХВХ Їре, що означає «Господь стане видимим»), нерозумно стверджувати, що патріархи в Книзі Буття не знали імені Яхве. Тож яка відповідь на цю ймовірну проблему?

Фрази «пізнати ім'я Господа» або просто «пізнати Господа» часто означають **більше, ніж просте усвідомлення Його імені та існування**. Поняття «знати» (від євр. *йяда*) часто означає вчитися на досвіді. У Біблії сказано, що коли Самуїл був ще малим, він «служив перед Господом» (1 Самуїла 2:18; 3:1) і «був добрий і перед Господом, і перед людьми» (2:26). Однак пізніше зазначено, що він «**ще не пізнав голосу Господа**, і ще не відкрилося йому Господнє слово» (1 Самуїла 3:7, переклад І. Огієнка). У певному сенсі Самуїл «пізнав» Господа ще змалку, але починаючи з подій, записаних у 1 Самуїла 3:7, його стосунки з Богом змінилися. З того моменту він почав отримувати прямі одкровення від Бога (1 Самуїла 3:11–14; 8:7–10, 22; 9:15–

17; 16:1–3). Порівнюючи ці нові стосунки з Богом зі своїм попереднім досвідом і знанням про Нього, автор 1 Самуїла міг з повним правом сказати, що раніше він «ще не пізнав Господа» (3:7).

Фраза «пізнати, що я – Господь» (або «пізнати ім'я Господа») зустрічається в Старому Заповіті принаймні 26 разів, і «в кожному випадку це означає дізнатися на власному досвіді, що Бог є Яхве»[4]. Лише в Книзі Вихід слово «пізнати» (*йяда*) з'являється п'ять разів стосовно Господа (Яхве), і «в кожному випадку це передбачає досвідчене знання як особистості, так і сили Яхве. У кожному випадку знання про Яхве пов'язане з якоюсь Його дією чи вчинком, які певним чином розкривають як Його особу, так і силу»[5]. Наприклад, у тому самому уривку, який викликав стільки критики, Бог сказав: «і візьму Я вас Собі за народ, і буду вам Богом, і **ви пізнаєте, що Я – Господь, Бог ваш**, Який вивів вас з-під гніту єгиптян» (Вихід 6:7). Пізніше, після того як Бог наслав на єгиптян десять кар (Вихід 7:14 – 12:30), розділив Червоне море (Вихід 14) і перетворив гірку воду на солодку (Вихід 15:22–25), Він сказав Мойсею: «Я почув нарікання синів Ізраїля. Скажи їм, промовляючи: Під вечір їстимете м'ясо, а вранці насититеся хлібом. **І пізнаєте, що Я – Господь, Бог ваш**» (Вихід 16:12). Через кілька тижнів після цього Бог сказав Мойсеєві на горі Синай: «**І пізнають, що Я – Господь, їхній Бог**, Який вивів їх з єгипетської землі, аби поселитися серед них. Я Господь – їхній Бог» (Вихід 29:46). Чи ізраїльтяни на той час не знали, ким був Господь, Яхве? Без сумніву, вони це знали. Ці вірші просто вказують на те, що їм потрібно було краще познати Бога на власному досвіді.

Зауважте також, що пророкував Ісая через кілька століть після Мойсея:

> А тепер що Мені тут? Слово Господа: Тому що даром забрано Мій народ, його володарі кричать! Слово Господнє: Постійно увесь день хулиться Моє Ім'я. **Через це Мій народ пізнає Моє Ім'я**, тому у той день Я *є* Той, Хто говорить: Ось Я (Ісаї 52:5–6).

Понад 100 років потому, після того як євреї потрапили у вавилонський полон, Бог через пророка Єремію передрік їхнє повернення до Юди: «Через це ось Я об'являю їм у цей раз, об'явлю їм Мою руку і Мою силу, **і взнають, що Моє Ім'я – Господь**» (Єремії 16:21). Чи з цих тверджень випливає, що Ізраїль та Юда не знали ім'я Бога (Яхве) до цього моменту їхньої історії? Звісно ні. Очевидно, під виразом «знати (або не знати) ім'я Господа» мається на увазі щось інше. Насправді, ми маємо справу з єврейською ідіомою, яка «загалом означає знання про якийсь конкретний вчинок чи властивість Яхве через їх прояв у Його взаємодії з людьми»[6].

На перший погляд може здатися, що Вихід 6:3 суперечить тому, що в Книзі Буття сказано про знання Господа патріархами. Однак, розуміння смислу єврейської ідіоми «знати» (і, зокрема, «знати» чиєсь ім'я), яке часто означає більше, ніж просто знання про когось або щось, допомагає усунути труднощі. Авраам, Ісаак і Яків знали Бога як Творця і суверенного Правителя всесвіту. Але повне значення імені Господа стане відомим лише через століття, коли Бог виконав обіцянки, дані цим патріархам, і визволив ізраїльський народ з єгипетської неволі.

6:3 аЄвр. *ЙХВХ*, традиційно *Яхве (Єгова)*
6:15 аВ Числа 26:12 – *Немуїл*

[6:20] Більш ніж в одному переліку «розбіжностей у Біблії» зустрічається твердження про те, що автори біблійних текстів помилилися у своєму вченні про інцест. У Левіт 18:6–30, 20:11–12 і Второзаконня 27:20–23 написано, що статеві стосунки між близькими родичами і членами сім'ї є гріхом і караються смертю. Однак інші уривки вказують на те, що Бог терпів інцест серед Свого народу і навіть благословляв тих, хто мав такі стосунки. У цьому уривку батько Мойсея, Амрам, «взяв собі за дружину **свою тітку** Йохеведа» (6:20; див. також Левіт 20:19). Авраам одружився з Саррою, своєю зведеною сестрою (Буття 20:12), син Авраама Ісаак одружився з Ревекою, своєю троюрідною сестрою (Буття 22:20–23; 24:4, 15), а Яків, онук Авраама, одружився зі своїми двоюрідними сестрами Рахиль та Лією (Буття 24:29; 29:15–30). Критики стверджують, що такі уривки є суперечливими. То чи дійсно автори книг Біблії були непослідовними, коли торкалися теми інцесту?

По-перше, якщо Святе Письмо згадує про благочестивих людей, таких як Авраам або хтось із його праведних нащадків, які робили щось, що Бог заборонив деінде, це ще не означає, що автори книг Біблії суперечили одне одному. Христос був єдиною досконалою людиною (2 Коринтян 5:21). Хоча Ной, Авраам, Мойсей та інші вважалися вірними Богу (Євреїв 11:7–29), вони іноді не підкорялися Його волі (Числа 20:1–12). Бог ніколи не благословляв їхній непослух, лише їхню вірність. Взяти хоча би блудницю Рахаб. Хоча Бог не виправдовував її розпусти, вона «оправдалася з діл, прийнявши розвідників і вивівши їх іншою дорогою» (Якова 2:25). «Вірою блудниця Рахаб, прийнявши з миром розвідників, не загинула з невірними» (Євреїв 11:31). Те, що Бог у Своєму милосерді пощадив Рахаб при знищенні Єрихону, не означає, що Бог потурав її колишній розпусті. Подібним чином те, що автори книг Біблії згадують певну подію (наприклад, одруження Амрама зі своєю тіткою), не засуджуючи її, не обов'язково означає, що вони потурають їй.

По-друге, для виявлення справжнього протиріччя треба розглядати події, які належать до того самого часового проміжку. Засуджувати Томаса Джефферсона за несплату федерального податку на прибуток було б недоречним, оскільки за його життя в Сполучених Штатах не було встановлено такого податку. Так само помилково звинувачувати деяких праведних людей у порушенні Божого закону до встановлення цього закону. Перша вказівка на те, що Бог забороняє кровозмішувальні шлюби, з'явилася лише після того, як ізраїльтяни вийшли з Єгипту (коли Мойсею було вже 80 років, Вихід 7:7). До Мойсеєвого закону люди могли законно одружуватися з близькими родичами. Дійсно, Бог благословив Авраама (Буття 12:1–3), коли він був одружений із Саррою, своєю зведеною сестрою. Більше того, при створенні Адама, першої людини (1 Коринтян 15:45), і Єви, «матері всіх живих» (Буття 3:20), мається на увазі, що їхні безпосередні нащадки одружувалися один з одним і народжували дітей. Крім того, після великого потопу всю Землю знову заселили нащадки Ноя, трьох його синів та їхніх дружин (Буття 9:1). Таким чином, на початку Бог допускав інцест.

Однак коли Бог створив Адама і Єву, їхні геноми були «чистими» – без дефектів. Подвоєння хромосом не спричинило б дефектів, які спостерігаються сьогодні. Після того як Адам і Єва були вигнані з Едемського саду, позбавлені «цілющого ефекту» дерева життя і мали жити на «проклятій» землі (Буття 3:14–19), їхні тіла та геноми почали страждати від наслідків ентропії. Всесвіт і все, що в ньому, «старіє, як одяг» – поступово розкладається (Псалом 101:26–27). Ультрафіолетове випромінювання та інші види радіації (особливо радіація від потопу), а також інші мутагени та помилки реплікації ДНК збільшили накопичення мутацій у геномі людини. Після більш ніж двох тисячоліть генетичної ентропії, до часів Мойсея інцест був би небезпечною практикою через кількість таких мутацій у геномі людини.

Закони щодо кровозмішення були дані в епоху Мойсея. Ті, хто жив до або після цього періоду (Колосян 2:14), були зв'язані його постановами не більше, ніж іншими наказами Мойсея (наприклад, утриманням від споживання свинини, Левіт 11:7). Не дивлячись на це, оскільки «з часів Мойсея генетичні розлади тепер навіть більш поширені, …утримуватися від шлюбів з близькими родичами сьогодні навіть важливіше. Християнство увесь час гарантувало перенесення таких правил у сучасне законодавство»[7].

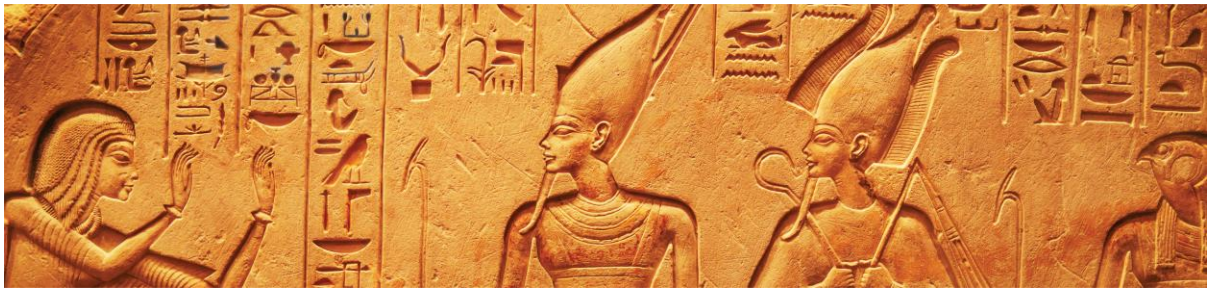

ХТО ЗРОБИВ СЕРЦЕ ФАРАОНА ЗАКАМ’ЯНІЛИМ?

Намагаючись знайти розбіжності в Біблії, скептики висунули аргумент, що Бог жорстко повівся з фараоном, не давши йому можливості вільно виявляти свою волю та змусивши його чинити опір вимогам Мойсея дозволити ізраїльтянам вийти з Єгипту. Їхня аргументація зосереджуються на віршах про закам’яніння серця фараона (Вихід 7:3, 13; 9:12; 10:1, 20, 27; 11:10; 14:4, 8), на основі чого вони стверджують, що Бог Біблії несправедливий і жорстокий.

У відповідь на ці твердження скептиків кальвіністи просто заявляють, що Бог може робити все, що забажає, і що люди не мають права сумніватися в Ньому. Оскільки кальвінізм значною мірою домінував у протестантському середовищі протягом останніх п’яти століть, більшість скептиків просто відкинули християнство як абсурдну релігію й радо прийняли атеїзм. На це кальвіністи заявили: «Хай буде так! Тепер це ваша проблема!»

Твердження кальвінізму про те, що Бог довільно (тобто зі Своїх суверенних причин) відкидає деяких людей або відхиляє їхнє вільне волевиявлення, змусило деяких людей взагалі відкинути Бога, адже досконалий Бог, Який є безкінечним у всіх Своїх ознаках, включаючи справедливість, чесність і неупередженість, ніколи б не діяв таким чином. Бог не може бути справедливим і при цьому несправедливо відкидати деяких людей. Бог не може бути досконалим і водночас поводитися нечестиво. Навіть найзапекліший грішник, який неодноразово кривдив свою совість і притупив свою духовну чутливість, може зрозуміти принцип справедливості, навіть якщо він сам і не ставиться до людей справедливо.

Читаючи Книгу Вихід, більшість людей мусять визнати, що вони були принаймні трохи вражені, коли вперше прочитали про те, що Бог зробив серце фараона закам’янілим, а потім покарав його за ту жорстокість. Розбираючись із цими звинуваченнями, треба зробити три чіткі заяви щодо закам’яніння серця фараона. По-перше, у тексті сказано, що Бог зробив серце фараона закам’янілим (або непоступливим, 7:3; 9:12; 10:1, 20, 27; 11:10; 14:4, 8), а також серця єгиптян (14:17). По-друге, сказано, що фараон сам зробив своє серце закам’янілим (8:15, 28; 9:34), не бажав підкоритися (10:3) і був непоступливим (13:15). По-третє, коли в тексті йдеться про непоступливість фараона, використано пасивний стан, без зазначення того, хто саме зробив його серце закам’янілим (7:13, 14, 22; 8:15; 9:7, 34). У зв’язку з цим виникають такі запитання: 1) Чи Бог робив серце фараона непоступливим в одних випадках, а сам фараон – в інших? 2) Чи лише Бог робив серце фараона непоступливим, а згадки про те, що фараон «зробив своє серце нечуйним» просто описували результат того, що Бог змусив його чинити так проти його власної волі? 3) Чи всі три наведені вище заяви насправді є паралельними виразами, які означають те саме? 4) Чи ці три заяви відрізняються одна від одної за своїм значенням, але кожна з них є правдивою? Чи Бог Біблії є несправедливим і жорстоким?

Два пояснення цих заяв стосовно фразеології у Книзі Вихід вповні правдоподібно та достатньо доводять хибність тлумачень як скептиків, так і кальвіністів. Обидва пояснення стосуються того факту, що кожній мові притаманний власний спосіб використання певних слів і фраз, які можуть здатися дивними людині, яка не знає цієї мови. Наприклад, хтось може сказати, що людина «втратила голову» від кохання. Чи треба думати, що вона і справді загубила десь свою голову? Звісно ні! Ми розуміємо такий приклад образного мовлення. Або про якогось начальника можна сказати, що він керує «залізною рукою»; але це не означає, що в нього і

справді залізні руки. Більшість людей зрозуміли б цей фразеологізм. Так само і в біблійних мовах були свої фразеологізми, розмовні слова, семітизми та властиві їм вживання слів, які були зрозумілі людям, знайомим із цими мовами.

У своїй поважній книзі про біблійні фігури мови Е. В. Буллінгер навів кілька способів вживання дієслів у єврейській і грецькій мовах, коли їх значення відрізнялося від суворо буквального розуміння. Він надав низку віршів, які показують, що в цих мовах «активні дієслова вживалися для висловлення задуму або спроби агента зробити що-небудь, навіть якщо це насправді не було зроблено»[8]. Для ілюстрації цього принципу, у Второзаконня 28:68 сказано щодо ізраїльтян: «… ви будете продаватися там своїм ворогам як раби і рабині, та не буде покупця», що перекладачі Нової версії Біблії короля Якова переклали як «ви будете виставлені на продаж», розпізнавши тут ідіому. У тексті чітко вказано, що вони не будуть продані, тому що не буде покупця, але в оригінальному тексті все одно було використано єврейське дієслово «продані». У Новому Заповіті яскравим прикладом такого вживання може бути 1 Івана 1:10, де сказано: «А коли скажемо, що ми не згрішили, то робимо Його [Бога] неправдомовним». Ніхто не може зробити Бога неправдомовним, але спроба заперечити свій гріх рівнозначна цьому, що в мові оригіналу передається активним дієсловом доконаного виду – ніби це дійсно відбулося. Отже, дієслова можуть вживатися ідіоматично і мати інше, ніж суворо буквальне значення.

Маючи це на увазі, розглянемо четвертий список ідіоматичних дієслів Буллінгера, що стосується дієслів, які «євреї вживали на позначення не самої дії, а дозволу на її виконання певним суб'єктом»[9]. Для ілюстрації цього принципу візьмемо коментар Буллінгера до Книги Вихід 4:21: «"Я ж зроблю його серце закам'янілим (тобто дозволю або терпітиму, щоб його серце закам'яніло), і не відпустить народу" – і так у решті віршів, які говорять про закам'яніння серця фараона. Як стає зрозуміло із загального використання тієї самої ідіоми в наступних уривках»[10]. Далі він навів приклад з Єремії 4:10: «"мій Володарю, Господи, справді Ти сильно обманув цей народ" – тобто, Ти допустив, щоб цей народ сильно страждав, обманутий фальшивими пророками...». Єзекіїла 14:9 також наведено як приклад такого типу вживання дієслів: «"І якщо пророк буде зведений, і скаже слово, Я, Господь, Я звів того пророка" – тобто, Я дозволив йому обдурити себе». Це пояснення беззаперечно прояснює питання про те, як Бог зробив серце фараона закам'янілим. Коли в тексті сказано, що Бог зробив серце фараона закам'янілим, це означає, що Він дозволив фараону зробити своє серце закам'янілим.

Друге не менш логічне пояснення згадок у Книзі Вихід про те, що Бог зробив серце фараона закам'янілим, полягає в тому, що вони є формою образного мовлення, відомою як «метонімія», коли одне слово вживається замість іншого. Наприклад, коли ми кажемо, що «читаємо Шекспіра», ми маємо на увазі, що читаємо його твори. Фраза «Бог зробив серце фараона закам'янілим» була б прикладом «метонімії суб'єкта» і означала б, що суб'єкт дії оголошується, але мається на увазі якась властивість чи обставина, що йому належать. Зокрема, використовуючи цю фігуру мови, «іноді кажуть, що дія була здійснена, коли просто мається на увазі, що була надана можливість для такої дії»[11].

Біблія містить багато прикладів такої фігури мови. Апостол Іван повідомив, що Ісус «збирав та хрестив більше учнів, ніж Іван» (Івана 4:1). Насправді Ісус особисто нікого не хрестив (Івана 4:2), але Його вчення та вплив спонукали людей до цього. Ісус – суб'єкт – згадується, але мається на увазі обставина Його впливу. Його вчення було результатом того, що люди приймали хрещення. Неодноразово в 1 Царів говориться, що різні царі Ізраїлю «ходили дорогою Єробоама... який до гріха довів Ізраїля» (1 Царів 16:19, 26; 22:52). Але Єробоам не примушував до гріха ні своїх сучасників, ні наступників. Він просто подав приклад, який вони вирішили наслідувати. Кажуть, що Юда купив поле за гроші, отримані за зраду Христа (Дії 1:18). Але насправді він повернув ті гроші первосвященикам, а потім повісився. Згодом на ті криваві гроші було придбано поле (Матвія 27:5–7). За допомогою метонімії суб'єкта про Юду сказано, що він зробив те, до чого привів його вчинок. Павло застерігав християн у Римі: «Не губіть своєю їжею того, за кого помер Христос» (Римлян 14:15). Він цим мав на увазі те, що вони не повинні подавати приклад, який спонукає слабших братів робити те, що вони вважають неправильним. Павло казав християнам Коринта, що вони можуть «спасти» своє невіруюче подружжя (1 Коринтян 7:16). Він казав Тимофію, що він міг «спасти» тих, хто слухав його (1 Тимофія 4:16).

В обох випадках Павло мав на увазі, що правильне навчання та правильний приклад можуть вплинути на людей, щоб вони корилися Божій волі у своєму житті.

Ще один випадок метонімії суб'єкта, який тісно пов'язаний із прикладом фараона у Книзі Вихід, – це випадок навернення Лідії, продавщиці кармазину з Тиятир. У тексті сказано, що «Господь відкрив її серце» (Дії 16:14). Проте конкретним засобом, за допомогою якого Бог це зробив, була проповідь Павла. Боже Слово, виголошене через Павла, зробило її розум сприйнятливим і чутливим. Подібним чином і про Ісуса сказано, що Він проповідував язичникам, а також людям, які жили до потопу за днів Ноя (Ефесян 2:17; 1 Петра 3:19). Звичайно, Ісус не зробив ні того, ні іншого – безпосередньо. Натомість Він діяв через Павла в першому випадку і через Ноя в другому. Так само, коли пророк Натан звинуватив царя Давида в тому, що він «мечем убив Урію, хіттійця» (2 Самуїла 12:9), насправді Давид просто надіслав листа своєму воєначальнику з наказом розташувати бойові позиції таким чином, щоб Урія став більш вразливим до ворожого нападу. За допомогою метонімії суб'єкта сказано, що Давид, суб'єкт, зробив щось, що насправді він просто організував через інших людей.

У випадку з фараоном «Бог зробив серце фараона закам'янілим» у тому сенсі, що Бог створив обставини та нагоду для фараона прийняти власне рішення. Бог послав Мойсея висунути Свої вимоги перед фараоном. Мойсей лише оголосив Божі повеління. Бог навіть супроводив Своє Слово чудесами, щоб підтвердити божественне походження послання (Марка 16:20). Фараон сам вирішив протистояти вимогам Бога. З власної волі він уперто відмовлявся підкорятися Йому. Звісно, Бог дав фараонові можливість продемонструвати свою непохитність. Якби Бог не послав Мойсея, перед фараоном не постала би дилема, чи відпускати ізраїльтян. Отже, Бог, безсумнівно, був підбурювачем і ініціатором подій, але це фараон прийняв рішення чинити непокору.

Зауважте, що в дуже реальному сенсі всі чотири наступні твердження вірні: 1) Бог зробив серце фараона закам'янілим; 2) Мойсей зробив серце фараона закам'янілим; 3) слова, які сказав Мойсей, зробили серце фараона закам'янілим; 4) фараон зробив своє серце закам'янілим. Усі чотири твердження точно відображають ту саму істину з різних точок зору. У цьому сенсі Бог відповідальний за всі процеси у всесвіті, тобто Він забезпечив можливість, обставини та середовище, в якому все діє (включаючи людей). Але при цьому Він не винний у злі, яке відбувається. З огляду на просту єврейську ідіому стає зрозуміло, що Бог не зробив серце фараона закам'янілим несправедливо чи безпосередньо. Бог не дивиться на особу (Дії 10:34), Він не діє несправедливо (Псалом 32:5), і Він завжди дозволяє людям вільно виявляти свою волю (Второзаконня 30:19). Однак Бог може використовувати й неправильні, вперті рішення бунтівних грішників, щоби здійснювати Свою волю (Ісаї 10:5–11). У випадку з закам'янілим серцем фараона не можна звинувачувати Бога в несправедливості, а Біблію – у наявності протиріч. Люди були створені зі свободою вибору і несуть відповідальність за власні вчинки.

[7:10–11] Стосовно цих подій багато хто дивувався, як у заклиначів і ворожбитів Єгипту могли бути чудодійні сили, щоби відтворити те саме знамення, яке Бог дав Мойсею та Аарону. Чи й справді ті маги володіли надприродними силами, чим змогли переконати фараона, чи те, що відбулося з посохами, можна пояснити якось інакше? На жаль, біблійний текст не дає переконливої відповіді на ці запитання. Однак, є інші підказки, які можуть вказувати на те, що єгипетські заклиначі вдалися до «спритності рук», а не застосували надприродні здібності.

Єгиптяни здавна використовували змій у своїх релігійних ритуалах. На багатьох фресках, давньоєгипетських картинах і різьбленнях, а також ілюстраціях до письмових текстів зображено цю тварину разом із давньоєгипетськими заклиначами змій, магами і навіть фараонами. Фактично, на багатьох золотих саркофагах, які використовували для поховання давньоєгипетських фараонів, присутня скульптура змії, що виходить із чола царської особи. Крім того, змія зазвичай асоціюється з певними богами Стародавнього Єгипту. З огляду на цю спорідненість зі зміями, стародавні єгиптяни часто використовували їх у магічних ритуалах та інших практиках. Завдяки такому тісному зв'язку з цією істотою, вони, безумовно, стали б досить вправними у вилові, поводженні та демонстрації змій.

У серії коментарів до Старого Заповіту Джемісон, Фоссет і Браун так пояснюють випадок між Мойсеєм і Ааароном і єгипетськими магами:

> Сучасні маги Єгипту є наслідувачами давніх славетних заклиначів змій; особливо коли, натискаючи змії на зашийок, вони спричиняють у неї своєрідну каталепсію, яка робить її жорсткою та нерухомою, так що здається, що вона перетворюється на палицю. Маги ховають таку затверділу змію на своєму тілі, а потім через вправні жонглерські рухи дістають її з-під свого одягу, жорстку та пряму як палицю. Такий самий трюк застосували й їхні давні попередники... [І], схоже, завдяки своїм «чарам» вони успішно створили ілюзію, обманувши людські органи чуття[12].

Думка про те, що вправний фокусник міг використати змію таким чином, не є новою концепцією у світі фокусів. Волтер Гібсон у книзі «Таємниці магії» стверджує, що існує певний тип змії, яку можна зробити нерухомою, натиснувши їй на зашийок. Гібсон також зазначає, що для цього трюку придатний конкретний вид змії, *найя хайє* (або *хайя*), також відома як єгипетська кобра[13]. Подібне написав і комедійний фокусник Род Робісон: «Перетворити палицю на змію, наприклад, можна доволі легко, за допомогою того самого методу, яким сучасні маги перетворюють тростину на квітку чи хустку. Я бачив трюк з перетворенням тростини на змію у виконанні фокусника Алана Расско. Повірте, це вражає»[14].

По правді кажучи, в біблійному тексті немає нічого, що вказувало б на те, що ті маги володіли якимись надприродними здібностями. Вправність рук може легко пояснити «силу», якою володіли єгипетські маги. Та хоча маги й могли принаймні створити ілюзію, ніби вони володіють дивовижними здібностями, вони не могли протистояти силі Всемогутнього Бога. Їхні слабкі спроби імітувати чудо, здійснене Мойсеєм і Ааароном, зазнали невдачі, коли Бог виявив Свою силу, змусивши посох Мойсея й Аарона пожерти всі інші жезли магів (Вихід 7:12).

[8:15] Деякі невіруючі висміювали Біблію через те, що в ній згадуються частини тіла Бога. Наприклад, рука Бога (Йова 19:21, 40:9), обличчя Бога (Йова 13:24), очі Бога (Второзаконня 11:12), вуха Бога (Псалом 129:2), уста Бога (Второзаконня 8:3), голос Бога (Йова 40:9) і навіть «перст Божий» (тут у 8:15). Уважні дослідники Біблії знають, що всі подібні вирази є прикладами пристосованої мови – антропоморфізмами, – за допомогою яких Святе Письмо дає людям можливість співвіднести дії Бога зі своїм життєвим досвідом. Біблія чітко навчає, що Бог є дух і не має фізичних атрибутів (Івана 4:24). Він не має фізичної маси. Сам Ісус сказав: «…дух тіла й костей не має, а Я, як бачите, *їх* маю!» (Луки 24:39; 1 Коринтян 15:50). Людям важко винайти концепцію нескінченної, вічної Істоти, яка не складається з фізичної матерії, оскільки люди обмежені простором і часом та живуть у середовищі, яке є переважно матеріальним. Тим не менш, хоча нам може бути важко повністю зрозуміти природу нефізичної істоти, сама її концепція не є ні суперечливою, ні непослідовною.

Наприклад, коли Мойсей та Аарон силою Бога навели кари на фараона та єгиптян, мудреці та ворожбити фараона зробили висновок: «Це перст Божий» (8:15). Вони просто мали на увазі, що кара була наслана Богом і страждання, які вона спричинила, були результатом дії Божої сили. Подібним чином у Біблії сказано, що перші десять заповідей, які Бог дав Мойсею на двох кам'яних скрижалях, були «написані Божим перстом» (Вихід 31:18; також Второзаконня 9:10). Іншими словами, Бог Сам надприродним чином розмістив їх на кам'яних таблицях. Ще один приклад цього типу образного мовлення можна побачити у словах псалмоспівця щодо творчої діяльності Бога: «Коли я погляну на Твої небеса – **діло рук Твоїх**, на місяць і зорі, які Ти заснував, – хто така людина, що пам'ятаєш про неї, або людський син, що навідуєшся до нього?» (Псалом 8:4–5). Очевидно, у Бога немає фізичних рук, і Йому не потрібно було б ними користуватися, навіть якби вони в Нього були. Як Верховний Розум, Він може створювати *ex nihilo* (з нічого) все, що забажає, просто захотівши, щоб це існувало.

Цю саму фігуру мови можна побачити і в Новому Заповіті. Ісус сказав: «Коли ж Я **перстом Божим** виганяю бісів, то Боже Царство вже прийшло до вас» (Луки 11:20). Цим Він просто мав на увазі, що Його дії мали божественну владу. Зверніть увагу на альтернативне формулювання паралельного уривку, де замість «перста Божого» в тексті сказано «Дух Божий»: «Коли ж Я

Божим Духом виганяю бісів, то прийшло до вас Царство Боже» (Матвія 12:28). Очевидно, що «перст» просто стосується Божества (чи то Отця, Сина чи Святого Духа), Яке виявляє Свою присутність і силу в просторово-часовому континуумі.

Лінгвісти, які присвятили життя вивченню біблійних мов, відкриттю їх лінгвістичних тонкощів, образних особливостей та ідіоматичних виразів, вже давно визнають саме цей мовний зворот. Наприклад, Е. В. Буллінгер назвав його «антропопатея» і визначив як «приписування людських пристрастей, дій або якостей Богові»[15]. Він присвятив кілька сторінок, щоб проілюструвати цю фігуру мови. У своїх коментарях стосовно саме «перста» Божого він написав: «Перст приписується Богові, щоб позначити прояв Його формотворчої сили, а також пряму та безпосередню дію Бога»[16]. Коли використовуються такі фігури мови, вони просто дають нам своєрідну «систему координат» для розуміння дій Бога.

8:19 аБукв. *встановлю викуп* (пор. Вихід 9:4 та 11:7)

[9:6–19] Після того як фараона було повідомлено про Божий намір знищити худобу єгиптян, якщо він відмовиться дозволити ізраїльтянам покинути країну, «наступного дня … **вся** худоба єгиптян вимерла, а з тварин Ізраїлевих синів не пропало нічого» (9:6). Дехто ставить під сумнів достовірність цього твердження з огляду на пізніші коментарі щодо залишків худоби в Єгипті. Перед сьомою карою Мойсей попереджав фараона: «Тепер, пошли позаганяти свою худобу, і все те, що *належить* тобі, на рівнині. Тому що всі люди й тварини, які перебуватимуть на рівнині й не будуть відведені під накриття, – упаде на них град, і вони загинуть» (Вихід 9:19). Крім того, останньою карою, яку Бог наслав на Єгипет, була смерть первістків – **людей і худоби** (Вихід 12:29). Звідки у єгиптян була худоба, якщо вся вона вимерла під час п'ятої кари? Чи ці біблійні твердження суперечать одне одному?

По-перше, слід визнати, що слово «все» доволі часто вживається в Святому Письмі (як і в наш час) у значенні «більша частина» або «все певної категорії», і не обов'язково означає «все» в абсолютному сенсі. Раніше в Книзі Вихід Мойсей записав, що після першої кари «**всі** єгиптяни копали біля ріки за водою, щоб напитися» (Вихід 7:24). Але жодна розумна, справедлива людина не вважає, що під словом «всі» Мойсей мав на увазі буквально кожного єгиптянина, включаючи немовлят, інвалідів, людей похилого віку тощо, які копали землю в пошуках води. Мойсей вжив слово «усі» у відносному сенсі. Коли в Святому Письмі сказано, що «Абшалом увійшов до наложниць свого батька перед очима **всього** Ізраїля» (2 Самуїла 16:22), натхненний автор не мав на увазі, що буквально кожен ізраїльтянин був свідком цієї події, а те, що дії Абшалома були публічними й очевидними для будь-кого. Коли Лука написав, що до Ісуса підходили **«всі** митники та грішники» (15:1), він не мав намір повідомити, що кожен митник і грішник у світі (або навіть в якійсь одній місцевості) зібралися навколо Ісуса. Він просто цим повідомляв, що дуже багато збирачів податків і грішників приходили побачити Ісуса[17].

Подібним чином і в наш час слово «всі» часто використовується в переносному сенсі. Наприклад, можна сказати, що «всі погляди» були спрямовані на актора. Це просто означає, що більшість людей у театрі дивилися на актора, але не всі, і точно не всі люди у світі. Або згадаймо вислів «усім відомо» – звісно, тут не маються на увазі буквально всі люди у світі. Тож у Книзі Вихід 9:6 Мойсей просто міг використати мовний зворот, поширений як у стародавні часи, так і сьогодні.

По-друге, уважне вивчення 9-го розділу Книги Вихід показує, що Бог насправді прояснив, яка єгипетська худоба загине. Бог наказав Мойсеєві сказати фараонові: «Якщо ти відмовишся відпустити, але будеш його і надалі затримувати, то ось, Господня рука буде на твоїй худобі, яка на рівнинах: на конях, на ослах, на верблюдах, на волах і на вівцях» (вірші 2–3). Тож, не тільки поняття «всі» часто вживається у відносному сенсі, але й у самому уривку, який нібито є ненадійним, Бог конкретно зазначив, що йдеться про худобу, «яка на рівнинах». Безсумнівно, багато коней, волів тощо могли бути у стійлах і уникли смерті, включаючи бойових коней фараона (Вихід 14:6–7).

По-третє, після п’ятої кари та до наступних кар, фараон міг почати поповнювати поголів’я худоби Єгипту, купуючи або конфіскуючи тварин у навколишніх народів, включаючи ізраїльтян. Справа «доведення протилежного» лежить на скептиках. Зважаючи на те, наскільки докладно Мойсей записав про Божий суд над Єгиптом, дуже неприємно читати нерозсудливу критику сучасних скептиків. Як той самий автор (Мойсей), який ретельно задокументував, що 1) «єгиптяни копали біля ріки за водою, щоб напитися» після першої кари (Вихід 7:4), 2) «налетів величезний рій мошкари на палати фараона» під час четвертої кари (8:20), і 3) «пшениця і жито не були побиті», коли Бог послав град з неба, тому що «були пізні» (9:32), міг якось забути про те, що кожна корова, кінь тощо загинули під час п’ятої кари? Тут просто немає жодного доведеного протиріччя чи невідповідності.

12:40 аВ Самарійському П’ятикнижжі та Септуагінті – *в Єгипті та Ханаані*

ЯК ДОВГО ІЗРАЇЛЬТЯНИ ЖИЛИ В ЄГИПТІ?

1) У Посланні до галатів 3:17 апостол Павло стверджує, що закон Мойсея (який був даний незабаром після виходу ізраїльтян з Єгипту) з’явився через 430 років після того, як Бог уклав завіт з Авраамом. Однак у Книзі Вихід 12:40–41 Мойсей заявив, що ізраїльтяни жили в Єгипті 430 років. Як обидва уривки можуть надавати правильну інформацію, якщо при простеженні біблійної хронології здається очевидним, що минуло мінімум 215 років між часом, коли Бог уклав заповіт з Авраамом, і часом, коли ізраїльтяни (через Якова) увійшли до Єгипту, таким чином створюючи враження, що минуло 645 років (215 + 430) від обітниці Авраму до появи закону?

2) Крім того, інформація в 1 Хронік 6:1, 23:6–13 і Вихід 6:16–20 допускає максимальний період часу в 352 роки. Як тоді можна стверджувати, що ізраїльтяни жили в Єгипті 430 років?

3) Також, в Буття 15:13 Мойсей написав, що ізраїльтяни будуть «чужинцями – *житимуть* не на власній землі» протягом «чотириста років», і Степан використав те саме число у своїй промові в Дії 7:6, коли сказав що ізраїльтяни «будуть поневолені й гнобитимуть їх чотириста років». У чому ж правда? Як можна поєднати всі ці тексти Писання? Скільки років ізраїльтяни насправді жили в Єгипті? Давайте дослідимо відповідь на це питання.

По-перше, можна з’ясувати, що між Божою обіцянкою Авраму та входом ізраїльтян (через родину Якова) до Єгипту минуло мінімум 215 років. Зібравши докупи кілька уривків Святого Письма, ми можемо досить легко вирахувати це число.

Подія	Текст	Роки
Покликання Авраама у віці 75 років	Буття 12:4–7	0
Народження Ісаака, коли Аврааму було 100 років	Буття 21:5	+25
Народження Якова через 60 років	Буття 25:26	+60
Переїзд Якова в Єгипет у віці 130 років	Буття 47:9, 28	+130
	Усього	**215**

Далі, зі Святого Письма чітко слідує, що цей період часу обмежений не більше ніж 352 роками. Це випливає з 1 Хронік 6:1, 1 Хронік 23:6–13 і Вихід 6:16–20. Знову, як підсумок:

1. Текст у Буття 46:11 вказує на те, що Кегат, син Левія та дід Мойсея, очевидно, народився до того, як Яків переїхав до Єгипту зі своїми синами. Якби він тоді щойно народився і якби він народив свого сина Амрама в останній день свого життя, то Амрам міг би народитися не пізніше ніж через 134 роки після входу Якова в Єгипет (якщо округлити 9 місяців вагітності до одного року), оскільки Кегат прожив лише 133 роки (Вихід 6:18).

2. Амрам (батько Мойсея) прожив 137 років (Вихід 6:20). Якби він народив Мойсея в останній день свого життя, то Мойсей народився б не пізніше ніж через 272 роки після того, як Яків і його сини увійшли до Єгипту (133 +1 + 137 + 1 = 272).

3. Мойсею було 80 років, коли Ізраїль вийшов з Єгипту (Вихід 7:7).

4. Додайте ці 80 до 272, і загальна сума становитиме максимум 352 роки.

5. Додаткову інформацію, яка розмежовує кількість років перебування ізраїльтян в Єгипті, можна отримати й незалежно від лінії Кегата, а саме від матері Мойсея, Йохевед. Біблія згадує її двічі, перший раз у Вихід 6:20: «Амрам взяв собі за дружину свою тітку Йохевед, і вона народила йому Аарона і Мойсея, а вік життя Амрама – сто тридцять сім років». Вдруге Йохевед згадується в Числа 26:59: «Ім'я Амрамової дружини – Йохевед, дочка Левія. Вона народила їх для Левія в Єгипті. Тож вона народила Амрамові Аарона, Мойсея та їхню сестру Маріям».

Зрозуміло, що Йохевед (яка народилася в Єгипті) була дочкою Левія та сестрою Кегата. Маючи цю інформацію, давайте «підіб'ємо підсумки». Одинадцять синів Якова народилися протягом семи років. Пам'ятаємо, що Яків сім років працював у Лабана за Рахиль, по закінченню яких Лабан обманом змусив його одружитися з Лією. Потім Яків працював ще сім років, щоб одружитися з Рахиль. Наприкінці цих других семи років він попросив Лабана дозволити йому піти разом з усіма своїми дітьми, які народилися від нього та його дружин (Буття 30:25). Оскільки Левій був третім сином Якова від Лії (відводячи приблизно по одному року для народження Рувима, Симеона та Левія), він міг бути приблизно на чотири роки старшим за Йосифа, який народився ближче до кінця семирічного періоду. Оскільки Йосифу було 39 років, коли Яків переселився до Єгипту (йому було 30 років, коли він став перед фараоном, [Буття 41:46], плюс сім років достатку, плюс ще один рік, поки голод не почав відчуватися), Левію не могло бути більше 44 або 45 років, коли він прийшов до Єгипту. Левій прожив у Єгипті 93 роки (на момент смерті його вік становив 137 років [Вихід 6:16], мінус 44 [його вік, коли він прийшов до Єгипту], що дорівнює 93 рокам). Якби Левій зачав Йохевед в останній день свого життя, тоді вона мала б народити Мойсея у віці 257 років, щоб період перебування ізраїльтян в Єгипті становив 430 років (93 роки, які Левій прожив у Єгипті, плюс 80 років життя Мойсея [Вихід 7:7], коли він прийшов до Єгипту, щоб визволити ізраїльтян: 93+80+257=430). Згадуючи той факт, що Саррі було лише 90 років на момент чудесного народження Ісаака, безглуздо припускати, що Йохевед народила Мойсея, коли вона була майже втричі старша за Сарру! Крім того, відомо, що на той час тривалість життя людей була набагато меншою, ніж 257 років, і що 430-річне перебування ізраїльтян у Єгипті не узгоджується з родоводами – ні через Кегата, ні через Йохевед.

То як тоді в усе це вписуються цифри 430 років і 400 років? Чи пробули ізраїльтяни в Єгипті 645 років? Або 430 років? Або 400 років? Або 215 років? Намагаючись дати відповіді на ці запитання, зазначимо, що ніхто ще не висунув припущення, що ізраїльтяни були в Єгипті протягом 645 років. Таку ідею неможливо підтвердити біблійними свідченнями, включаючи згадане вище часове обмеження в 352 роки, встановлене Біблією, (але не обов'язково

обмежуючись ним). Проте існують дві основні точки зору щодо конкретної тривалості перебування Ізраїлю в Єгипті. Згідно першої, ізраїльтяни фактично прожили в Єгипті 430 років. Її можна знайти в більшості коментарів і книг до Старого Заповіту. Тим не менш, є чіткі докази того, що ізраїльтяни перебували в Єгипті лише 215 років, а не 430. [Ми розглянемо питання про «400 років» у Буття 15:13 і Дії 7:6 пізніше, оскільки виявляється, це взагалі окреме питання]. Отже, це друга головна точка зору щодо тривалості перебування ізраїльтян в Єгипті. Але чому ми припускаємо, що цей період становив лише половину цього часу, коли у Святому Письмі він чітко зазначений у 430 років?

Лише в одному тексті Старого Заповіту йдеться про перебування ізраїльтян у Єгипті протягом 430 років – це Вихід 12:40–41:

> Час перебування синів Ізраїля, коли вони жили в Єгипті, – чотириста тридцять років. І сталося, що після чотирьохсот тридцяти літ, – саме цього дня, – вийшли всі Господні війська з єгипетської землі.

Ідея про те, що перебування ізраїльтян в Єгипті тривало лише 215 років, ґрунтується на висновку, що цей період починається з покликання Авраама та Божої обітниці йому (Буття 12:1–3) і закінчується їх виходом з Єгипту. Іншими словами, батьки (Авраам, Ісаак і Яків) жили в Ханаані протягом 215 років, а їхні нащадки жили в єгипетській неволі ще 215 років. Таким чином, загальна цифра становить 430 років, про що йдеться у Книзі Вихід 12:40–41 (і Галатів 3:17). У своєму коментарі до Книги Дій Альберт Барнс висловив це так:

> Тоді постає питання, як узгодити ці тексти? Єдиним задовільним способом є припущення, що чотириста тридцять років включають весь час від покликання Авраама до виходу Ізраїлю з Єгипту[18].

Коментуючи Дії 7:6 у своєму коментарі до цієї натхненної книги, Г. Лео Боулс зауважив: «Павло каже, що закон прийшов через чотириста тридцять років після обітниці (Галатів 3:17); так що чотириста років, про які йдеться у Книзі Вихід 12:40, ймовірно, включали в себе й перебування патріархів у Ханаані (Буття 15:13, 14; Вихід 3:12)»[19].

Аргументуючи 215-річний період перебування ізраїльтян у Єгипті, потрібно спочатку зрозуміти, у світлі наведеної вище інформації, що для цього є максимум 352 роки, незалежно від того, що це перебування може в себе включати. Просто немає розумного способу обійти цей факт.

По-друге, Павло у Посланні до галатів переглянув часовий елемент, пов'язаний із завітом між Богом і Авраамом (Буття 15), коли написав:

> Авраамові ж та його Нащадкові були дані обітниці. Не сказано, що нащадкам, наче про багатьох, але як про одного: і твоєму Нащадкові, – Яким є Христос. Я кажу, що Завіту [про Христа], попередньо затвердженого Богом, Закон, який прийшов через чотириста тридцять років, не відкидає, аби скасувати обітницю (3:16–17).

Як було показано вище, зі Святого Письма можна досить легко підрахувати, що від покликання Авраама до переселення Якова в Єгипет минуло 215 років. Якщо проміжок часу від покликання Авраама до законоположення (яке відбулося приблизно через три місяці після виходу з Єгипту) становив 430 років (як конкретно зазначив Павло), і якщо 215 років з цього періоду минуло до того, як ізраїльтяни прийшли до Єгипту (період часу від покликання Авраама до входу Якова в землю Нілу), то залишалося б лише 215 років для перебування ізраїльтян у Єгипті – і саме цей період часу підтверджують докази.

По-третє, у Буття 15:16 було передвіщено, що ізраїльтяни повернуться до Палестини під час життя «четвертого покоління» – що й відбулося, згідно з тим, що ми читаємо в книгах Вихід 6:16–20, Числа 3:17–19; 26:57–59, 1 Хронік 6:1–3 і 23:6, 12–13 (Яків – Левій – Кегат – Амрам – Мойсей).

По-четверте, існують інші важливі історичні й текстові міркування, які необхідно дослідити при розгляді цього питання. Наприклад, у «Єврейських старожитностях» Йосип Флавій писав, що ізраїльтяни «покинули Єгипет у місяці ксантікус, на п'ятнадцятий день місяця за місячним календарем через чотириста тридцять років після того, як наш прабатько Авраам прийшов у Ханаан, але лише через двісті п'ятнадцять років після того, як Яків переселився до Єгипту»[20]. Стосовно цього Рол зазначив:

> Згідно з заявами самого Йосипа Флавія, він мав доступ до дуже давніх документів, які раніше зберігалися в Єрусалимському храмі, з яких він міг почерпнути свій звіт про ранню історію Ізраїлю. Йосип Флавій жив у першому столітті нашої ери, тому його твори були написані за сотні років до масоретського тексту Танаху (єврейського Старого Заповіту), завершеному в четвертому столітті нашої ери. Якщо його оригінальні документи були справжніми, то інформація, яку він надає стосовно тривалості перебування ізраїльтян в Єгипті, походить з набагато більш раннього періоду, ніж той, який використовували масорети, створюючи свою версію історії Ізраїлю, і на кілька століть передує найдавнішій збереженій копії масоретського тексту[21].

У масоретському тексті Старого Заповіту (на який посилався Рол і на якому ґрунтувалися біблійні цитати, наведені вище), текст Вихід 12:40 наступний: «Час перебування синів Ізраїля, коли вони жили в Єгипті, – чотириста тридцять років». Однак, два інших надійних біблійних тексти наполегливо свідчать про те, що цей переклад є неправильним через критичний пропуск інформації. Як у Самарійському П'ятикнижжі, так і в Септуагінті (грецькому перекладі Старого Заповіту) у Вихід 12:40 говориться наступне: «А мешкання Ізраїлевих синів та їхніх батьків, коли вони перебували в Ханаанській землі **та** в землі Єгипетській було 430 років»[22]. Вільям Вістон, який переклав праці Йосипа Флавія англійською мовою, включив виноску внизу сторінки, що супроводжує цитований вище коментар Йосипа Флавія щодо 215-річного перебування ізраїльтян в Єгипті, в якій написав:

> Чому в нашому масоретському тексті так безпідставно скорочено цю розповідь у Вихід xii, 40, приписуючи 430 років лише переселенню ізраїльтян в Єгипет, коли навіть за масоретською хронологією в інших місцях, а також із самого прямого тексту в Самарійському П'ятикнижжі, Септуагінті та писаннях Йосипа Флавія зрозуміло, що вони перебували в Єгипті лише половину цього часу – і що, як наслідок, інша половина їх мандрів була в землі Ханаану, перш ніж вони прийшли в Єгипет, – важко сказати[23].

Однак Рол припустив, що це насправді не важко сказати. Він писав:

> Досить легко побачити, що сталося в проміжку часу між днями Йосипа Флавія та днями масоретів. При переписуванні оригінальних сувоїв зі священними текстами протягом наступних століть частина тексту, схожа на «і в землі Ханаанській», могла загубитися (або була відредагована). Це підтверджується грецьким перекладом Старого Заповіту (Септуагінти або LXX), який зберігає оригінальну, повну версію уривка[24].
>
> У своєму коментарі до П'ятикнижжя Адам Кларк надав докладні роз'яснення:
>
> …Самарійське П'ятикнижжя, зберігши два уривки, «та їхніх батьків» та «в землі Ханаанській», які втрачені в сучасних копіях єврейського тексту, врятувало цей уривок від усякої неясності та протиріччя. Можливо, необхідно зауважити, що в александрійській копії Септуагінти збережено той самий текст, що й в Самарійському П'ятикнижжі. Багато богословів вважають Самарійське П'ятикнижжя найточнішою копією п'яти книг Мойсея; і александрійська копія Септуагінти також має бути визнана однією з найавтентичніших і найдавніших копій цієї версії, якими ми володіємо[25].

З цим погоджується Рол:

> Септуагінта вперше побачила світ за часів Птолемея I у третьому столітті до нашої ери, і її найдавніший рукопис, що зберігся до наших днів, все одно набагато старший за найдавнішу збережену копію масоретського тексту. Самарійська версія перших п'яти книг Старого Заповіту (П'ятикнижжя) також є значно давнішою, ніж масоретські тексти, і в ній також зберігається розширений переклад уривку про тривалість перебування ізраїльтян. Таким чином, три з чотирьох джерел стосовно тексту Книги Вихід стверджують, що період

в чотириста тридцять років охоплює весь період від приходу Авраама в Ханаан аж до виходу Мойсея та ізраїльтян з Єгипту[26].

Якщо Йосип Флавій, Самарійське П'ятикнижжя та Септуаґінта передають правильний зміст цього віршу (а цьому є вагомі докази), зазначаючи, що «мешкання Ізраїлевих синів та їхніх батьків, коли вони перебували в Ханаанській землі **та** в землі Єгипетській було 430 років», то уявне протиріччя між текстами Вихід 12:40–41 і Галатів 3:17 щезає, і можна досить легко прийняти число в 215 років при визначенні перебування ізраїльтян в Єгипті як достовірне та відповідне до біблійного оповідання.

Але як у цю схему вписуються «400 років» з Буття 15:13 і Дії 7:6? Промовляючи до Авраама, коли патріарх мешкав у діброві Мамре в Хеброні, Господь сказав: «Неодмінно знай, що твої потомки будуть чужинцями – *житимуть* не на власній землі; вони служитимуть їм, і їх гнобитимуть чотириста років» (Буття 15:13). З цими словами, сказаними приблизно за два століття до входу Ізраїлю в Єгипет, Бог дозволив Своєму вірному слузі зазирнути в майбутнє своїх нащадків. Якщо до цього додати слова Степана, які він промовив, роблячи огляд історії Ізраїлю: «І сказав йому Бог, що нащадки його будуть переселенцями в чужій землі, будуть поневолені й гнобитимуть їх чотириста років» (Дії 7:6), то що можуть означати конкретно ці уривки?

Деякі автори припускають, що цифра «400 років» є лише «округленням» цифри 430 років, наведеної в Буття 15:13. Але ми вважаємо, що цьому є набагато краще пояснення, і що між цифрою «430 років» і цифрою «400 років» існує фундаментальна різниця.

Зверніть увагу, що у своїй промові Степан конкретно сказав, що Авраамові «нащадки будуть переселенцями в чужій землі». У своїй книзі «Чудеса біблійної хронології» Філіп Мауро написав:

> Але, на додаток до цього періоду в 430 років, є інший період в 400 років, який також закінчився під час Виходу… Період в 430 років включає і період мешкання Аврама і Сарри в землі Ханаанській. Проте період в 400 років починається з досвіду «нащадків» Авраама. Звичайно, йдеться в першу чергу про Ісаака, адже в ньому мав назватися обіцяний «нащадок»; але цей період починається не з народження Ісаака, а з того часу, коли він був визнаний «нащадком» і «спадкоємцем» після вигнання Аґар та Ізмаїла. А це сталося під час «великої гостини», яку Авраам влаштував у день, коли Ісаака відлучили від грудей (Буття 21:8–10). Це важлива подія в анналах історії Божого народу через її глибоке духовне значення, про що свідчить і посилання на неї в Галатів 4:29, 30.

З вищезгаданих уривків Святого Письма можна вирахувати дату, коли Ісаака було відлучено від грудей, а Ізмаїла вигнано (коли Ісаак став визнаним «нащадком» і «спадкоємцем»). Адже різниця між двома періодами (400 і 430 років) складає тридцять років. Як уже було зазначено, від покликання Авраама (і Божого «завіту» з ним) до народження Ісаака минуло двадцять п'ять років. Отже, віднявши 25 від 30, ми отримуємо 5 років як вік Ісаака, коли Ізмаїла було вигнано. Тож немає потреби наводити докладніші докази щодо 400-річного періоду[27].

Як писав Хьонер:

> На закінчення можна сказати, що від покликання Авраама до виходу ізраїльтян з Єгипту минуло 430 років. Перші 215 років вони перебували в Палестині, а останні 215 років – в Єгипті. А період в 400 років тривав від відлучення Ісаака від грудей до часу Виходу[28].

Однак може виникнути питання, як цифру в 215 років перебування ізраїльтян у Єгипті можна узгодити з текстами Буття 15:13 і Дії 7:6, які, схоже, вказують на те, що євреї «будуть переселенцями в чужій землі» й їх «гнобитимуть» 400 років? У своєму коментарі до Послання до галатів Девід Ліпскомб розглянув це питання:

> Закон був даний Мойсеєм через чотириста тридцять років після обіцянки, даної Аврааму (Вихід 12:40). Багато хто тлумачить це так, що вони жили в Єгипті чотириста тридцять років. Але вони жили в наметах і не мали постійного мешкання під час свого перебування в Ханаані та Єгипті, а також у пустелі, починаючи від призова Авраама в Урі Халдейському до входу в Ханаан після єгипетської неволі[29].

У Книзі Вихід 6:4 Ханаан згадується як «земля, на якій вони жили як чужинці». Хоча вони дійсно були рабами в Єгипті протягом значного періоду часу (215 років), насправді їхнє гноблення почалося набагато раніше і тривало набагато довше, ніж ці 215 років. Можна навіть сказати, що це гноблення почалося ще за часів Ізмаїла, який був наполовину єгиптянином і глузував з Ісаака, сина обітниці (Буття 21:9). Павло згадував це погане поводження Ізмаїла з Ісааком, коли написав: «Але як тоді народжений за тілом переслідував народженого за духом…» (Галатів 4:29). Це «переслідування», очевидно, тривало й надалі, як видно з того факту, що єгиптяни вважали огидним для себе їсти разом з євреями (Буття 43:32) – навіть до того часу, коли Йосиф прийшов до влади в їхній країні. Згодом це переслідування завершилося спробою фараона знищити всіх єврейських немовлят чоловічої статі під час дитинства Мойсея (Вихід 1:15–22). Таким чином, «переселення» та «гноблення» відбувалися не лише під час єгипетського полону, а насправді почалися набагато раніше.

Проте критики ідеї про 215 років припустили, що під час другого 215-річного періоду (перебування в Єгипті) неможливо було б досягти такого приросту населення, який, очевидно, стався, коли євреї були в неволі. Менш ніж 100 людей увійшли до Єгипту, але до того часу, як вони пішли, їх налічувалося понад 2 мільйони (на основі цифр у Числа 1:46). Проте К.Г. Озанн у своїй книзі «Перші 7000 років» відповів на ці критичні зауваження.

> Звичайно, стандартним запереченням проти цього тлумачення є загальний перепис чоловіків-левітів у Числа 3. У цьому розділі загальна кількість нащадків Кегата чоловічої статі «від одного місяця і старше» вказана як 8600 (вірш 28), розділених між чотирма його синами, Амрамом, Їцгаром, Хевроном і Уззіїлом. Якщо порівну розподілити цю загальну кількість між чотирма синами, в Амрама мало народитися приблизно 2150 нащадків чоловічої статі на час проведення перепису через кілька місяців після виходу з Єгипту. На перший погляд ця цифра може здатися майже неможливою, та якщо її розділити на складові, вона починає приймати більш розумні пропорції. Отже, якщо припустити, що Амрам народився через п’ятдесят п’ять років після приходу ізраїльтян до Єгипту і що сорок років становлять одне покоління, необхідно лише сім чоловіків на родину, щоб отримати цифру, яка значно перевищує бажані 2150. За такими підрахунками у Мойсея було б 7 братів (бо його самого можна не брати до уваги в цілях цього підрахунку), 49 племінників, 343 внучатих племінників і 2401 пра-внучатих племінників у межах відведеного періоду. Таким чином, загалом виходить 2800, переважна більшість з яких була б ще жива на момент виходу з Єгипту. А беручи до уваги значно подовжений період дітородіння (Йохевед було близько 70 років, коли вона народила Мойсея), практику полігамії (яка дозволила Якову мати одинадцять синів за сім років) і, перш за все, дивовижну плодючість ізраїльських жінок, на чому Біблія робить особливий наголос (пор. Буття 46.3; Вихід 1:7, 12, 19; Второзаконня 26.5), запропонований тут темп зростання не обов’язково слід вважати неймовірним[30].

Таким чином, якщо врахувати всю біблійну інформацію з цього питання, стає очевидним, що немає суперечності між Вихід 12:40–41 і Галатів 3:17, а також між Буття 15:13 і Дії 7:6.

ЧИ БОГ АМОРАЛЬНИЙ, ДОПУСКАЮЧИ ВБИВСТВО НЕВИННИХ ДІТЕЙ?

Багато сучасних атеїстів звинувачують Бога Біблії в аморальності. Однією з головних причин цього є згадки (насамперед, у Старому Заповіті) про те, що Бог відповідальний за вбивство людей. Тож, оскільки Бог убивав або наказував убивати людей, Він має бути аморальним. Як правило, аргументи атеїстів проти Бога починаються з загальних заяв про всі Божі дії чи накази, які спричинили чиюсь смерть. Проте, коли починається розгляд цих заяв, атеїсти мусять негайно конкретизувати свої аргументи. Тож, навіть атеїсти змушені визнати, що деякі вбивства можуть бути виправданими. Чи могло бути так, що деякі дії Бога були спрямовані проти людей, які вчинили злочини, гідні смерті? Один відомий атеїст якось сказав, що навіть просте дотримання певних вірувань може бути законною причиною для страти деяких людей[31]. Майже всі атеїсти визнають, що певні злочини, такі як серійні вбивства, крадіжка або жорстоке поводження з дітьми, заслуговують на **певні** види покарання. Не всі вони погоджуються з тим, що смертна кара може бути доцільною в цих випадках, але вони стверджують, що певний вид покарання є прийнятним.

Як тільки атеїстична спільнота визнає, що порушники певних законів повинні бути покарані, залишається лише вирішити, **як саме** вони мають бути покарані. Таким чином, атеїсти змушені визнати, що поняття справедливості й концепція покарання дають відповідь на їхні звинувачення проти вбивства людей Богом. Тому атеїсти змушені змінити свою аргументацію, щоб обговорювати лише вбивство **невинних** людей.

Таким чином їхні аргументи трансформуються з твердження «Бог аморальний, тому що Він убивав людей» на «Бог аморальний, тому що Він убивав **невинних** людей». Оскільки атеїсти справедливо вважають невинними немовлят, цей аргумент далі трансформується в таку трактовку: «Бог аморальний, тому що Він убивав невинних немовлят». Один письменник-атеїст добре резюмував цей аргумент так: «Можливо, дехто з цих людей був винен у вчиненні військових злочинів. І, можливо, хтось із них був справедливо винен… у вчиненні якихось злочинів. **Але діти? Ембріони?**»[32]

Отже, важливо зазначити, що велика кількість випадків, коли Бог спричинив або наказав чиюсь смерть у Біблії, були прикладами божественного покарання дорослих, які були «справедливо винними» у злочинах, які вимагають покарання. Наприклад, після того як Мойсей перерахував безліч збочених звичаїв, яких ізраїльтянам було наказано уникати, він сказав: «Не осквернюйтеся всім цим, бо всім цим осквернилися народи, які Я проганяю з-перед вашого обличчя; земля осквернилася, і Я **відплатив їй *за* її неправедність**, – і земля виблюла тих, що мешкали на ній» (Левіт 18:24–25).

При цьому слід також визнати, що не всі люди, яких Бог убив, були винні в таких злочинах. У Біблії дійсно задокументовано кілька випадків, коли Бог спричинив або наказав вбити невинних дітей: потоп (Буття 7), смерть первістків у Єгипті (Вихід 12:29–30), знищення мідіянців (Числа 31) і амалікійців (1 Самуїла 15) тощо. На підставі цих прикладів атеїсти стверджують, що Бог не може бути моральним, оскільки Він вбиває **невинних** дітей. А потім вони наполягають на тому, що сучасний атеїзм ніколи б не схвалив такого, і тому атеїзм є морально вищим за біблійного Бога.

АТЕЇЗМ НЕ БАЧИТЬ ПРОБЛЕМИ У ВБИВСТВІ НЕВИННИХ ДІТЕЙ

Проте ближчий розгляд атеїстичної моралі швидко показує, що атеїсти не вважають морально неправильним убивство **всіх** невинних дітей. На думку атеїстичної спільноти, аборт вважається вповні моральним. Один атеїст навіть сказав, що аборт – це «благословення»[33]. Одним із аргументів, які використовують атеїсти для виправдання цієї практики, є ідея, що до

людей не слід ставитися інакше, ніж до тварин, оскільки люди самі по собі не що інше, як тварини. За їхньою логікою, те, що ембріон є «людським», не є підставою надавати йому особливий статус. Річард Докінз писав: «На ранньому етапі розвитку ембріон має чуття і схожість пуголовка»[34].

Інший відомий атеїст зазначив: «Якщо вас турбують страждання у цьому всесвіті, вбивство мухи має створити для вас більші моральні труднощі, ніж убивство триденного людського ембріона»[35]. Далі він заявив: «Якщо вас турбують людські страждання, аборт має стояти в самому низу вашого списку турбот»[36]. А також: «Багато з нас вважають людські ембріони в першому триместрі **більш-менш схожими на кроликів**; приписування їм певних відчуттів щастя та страждань не надає їм повноцінного статусу в нашій моральній спільноті»[37]. Багато представників атеїстичної спільноти стверджують, що ненароджені діти не є справжніми «людьми», і тому їхнє убивство не є еквівалентом вбивству людини. Іронічно, що атеїсти запевняють нас у тому, що Бог не може вважатися моральним, спричинивши смерть ненародженого людського «плоду», і все ж основна частина атеїстичної спільноти наполегливо стверджує, що цей плід є моральним еквівалентом кролика! Як атеїсти можуть звинувачувати Бога в аморальності та претендувати на вищу мораль, коли у них самих немає моральних проблем із вбивством немовлят?

У відповідь обвинувачі Бога намагаються провести різницю між «плодом» в утробі матері та вже народженою дитиною. Однак ця різниця була фактично знищена одним із них самих. За визнанням багатьох представників атеїстичної спільноти, Пітер Сінгер є одним із провідних етиків світу. Він визнає, що ненароджена і народжена дитина морально рівні. Але чи це визнання змушує його зробити висновок, що аборти потрібно припинити? Ні. Навпаки, він вважає, що у нас має бути можливість вбивати і дітей, які вже народилися. У своєму розділі під назвою «Виправдання дітовбивства» він робить висновок, що немовлята є «замінними». Що він під цим має на увазі? Він зазначає, що якщо мати вирішила, що у неї буде двоє дітей, а друга дитина народилася з гемофілією, то цього немовляти можна позбутися і замінити його іншою дитиною, не порушуючи жодного морально-етичного кодексу. Він пояснив: «Тому, якщо вбивство немовляти, хворого на гемофілію, не має негативного впливу на інших, то відповідно до загального підсумку, було б правильно вбити його. Загальний підсумок розглядає **немовлят** як замінних»[38].

Далі він стверджує, що багато хто в суспільстві був би приголомшений вбивством немовляти з інвалідністю, як-от гемофілія, але, на його думку, без вагомої причини. Адже це робиться регулярно перед народженням, коли мати робить аборт ненародженої дитини після виявлення у неї якогось розладу. Він заявив:

> Коли смерть настає до народження, заміннність дітей не суперечить загальноприйнятим моральним переконанням. Відома інвалідність плоду загально вважається підставою для аборту. Проте, обговорюючи питання аборту, ми кажемо, що **народження не є морально значущою розділовою лінією**. Я не розумію, як можна відстоювати точку зору, що плід може бути «замінений» до народження, а новонароджені немовлята не можуть[39].

Крім того, він запропонував дати батькам певний час після народження дитини, щоб вирішити, чи хочуть вони вбити цю дитину чи ні. Він писав: «Якби новонароджені немовлята-інваліди не мали права на життя до, скажімо, тижня або місяця після народження, це дозволило б батькам, проконсультувавшись зі своїми лікарями, мати більш поінформований вибір на основі набагато більших знань про стан немовляти, ніж було можливо до народження»[40]. Цікаво, чому він визначає час в один тиждень або один місяць. Чому б просто не сказати, що з моральної точки зору батьки мають право вбивати своїх дітей в один рік чи у п’ять років? Сінгер завершує розділ про дітовбивство такими словами: «Однак головний принцип зрозуміло: **з моральної точки зору вбивство дитини-інваліда не еквівалентно вбивству людини**. Дуже часто **це зовсім не є неправильним**»[41].

Отже, зрозуміло, що атеїзм не має моральних проблем із вбивством усіх невинних дітей, а лише тих, яких він вважає «гідними» жити. Але як взагалі можна винести моральне судження про те, які діти «гідні» жити? Багато атеїстів вважають, що для цього слід враховувати розумові здібності дитини, фізичні вади чи інші критерії.

Однак, якщо все знає лише Бог, то тільки Він міг би краще за всіх знати про всі наслідки вбивства немовлят. Чи могло бути так, що всі немовлята, народжені амаликійцями, мали дегенеративні генетичні захворювання або були інфіковані ЗПСШ, які передалися їм від їхніх розпутних матерів? Чи могло статися так, що первістки в Єгипті чи син Авраама Ісаак мали певні ушкодження мозку, невиліковний рак, гемофілію тощо? Атеїстична спільнота не може звинувачувати Бога в аморальному вбивстві немовлят і дітей, коли самі атеїсти вважають деякі випадки вбивства немовлят прийнятними.

Знову ж таки, аргументи атеїстів мають бути додатково конкретизовані. Тож, їх аргументація змінилася від: «Бог аморальний, тому що Він убивав людей» до «Бог аморальний, тому що Він убивав невинних немовлят» і далі до: «Бог аморальний, тому що Він убивав невинних немовлят, які, на нашу думку, не заслуговували б на смерть відповідно до встановлених нами критеріїв». Зрештою, атеїстична позиція полягає в тому, що саме атеїсти, а не Бог, мають вирішувати, коли смерть невинної дитини є прийнятною.

АТЕЇЗМ ЗАБИРАЄ У НЕВИННИХ ДІТЕЙ «ВСЕ, ЩО Є»

Як і у випадку більшості логічно помилкових переконань, аргументи атеїстів часто обертаються проти них самих. Так вийшло і з їх нападами на Божу мораль. Нібито Бог є аморальним, бо вбиває невинних дітей. Але при цьому самі атеїсти вважають смерть деяких невинних дітей допустимою. Чи означає це, що ми просто дійшли до того моменту, коли і атеїстична, і теїстична мораль є однаково моральною чи аморальною? Звісно ні.

Однією з головних відмінностей між атеїстичною та біблійною позицією в цьому питанні є те, що́ поставлено на карту з втратою фізичного життя. Згідно з атеїстичною концепцією, фізичне життя – це все, що є в будь-якого живого організму. Один атеїст заявив: «Оскільки **це єдине життя, яке є у нас, атеїстів,** то кожне наше рішення має вирішальне значення, і ми відповідальні за свої дії вже тепер»[42]. Він також заявив, що життя «дорогоцінне. Воно швидкоплинне. Воно яскраве і вразливе. Це розриває серце. Його можна загубити. Воно буде втрачене. Але ми існуємо зараз. Ми турботливі, розумні тварини і можемо цінувати своє коротке життя».

Оскільки атеїсти не вірять у безсмертну душу чи будь-який тип життя після смерті, то для них це коротке фізичне існування є підсумком життя людини. Якщо це так, то коли атеїсти свідомо виступають за вбивство невинних немовлят, вони забирають у цих немовлят усе, що у них є – усе їхнє існування. Вони зробили себе суверенними суддями, які мають право забирати життя у своїх побратимів, яке, на їхню думку, є **всім**, що є у людини. Якщо якась позиція й аморальна, то атеїстична. На відміну від неї, біблійна позиція не є такою, що й буде показано далі.

ФІЗИЧНЕ ЖИТТЯ – НЕ «ВСЕ, ЩО Є»

Атеїзм сам загнав себе в пастку, стверджуючи, що смерть невинних дітей є морально допустимою, навіть якщо ця смерть призводить до втрати всього, що у них є. Проте біблійна позиція не потрапляє в таку моральну пастку, оскільки визнає, що фізичне життя не є загальним підсумком людського існування. Хоча Біблія неодноразово визнає життя як привілей, який може бути скасований Богом, Творцем життя, вона також демонструє той факт, що смерть не є втратою всього і може навіть принести благо тому, хто вмирає. Біблія навчає, що кожна людина має душу, яка житиме вічно й після закінчення фізичного життя на цій землі (Матвія 25:46). Біблія наголошує на тому факті, що безсмертна душа кожної людини є набагато більшою цінністю, ніж її фізичне життя. Ісус Христос сказав: «Яка користь людині, коли вона весь світ здобуде, а свою душу занапастить? Або що дасть людина взамін за свою душу?» (Матвія 16:26).

Хоча скептики можуть заперечувати це і вважати відповідь з Біблії неприйнятною, їхні заперечення неспроможні з однієї основної причини: скептики самі використали Біблію для формулювання власних аргументів. Звідки ми взагалі дізнаємося, що Господь і справді вбивав або наказував вбивати немовлят? З Біблії. Де ж тоді ми маємо шукати відповідь на цю нібито моральну проблему? Логічно, що в Біблії. Якщо проблема сформульована на підставі Біблії, то Біблії слід дати можливість пояснити, що малося на увазі. Поки скептики використовують

Біблію для формулювання проблем, ми можемо використовувати Біблію для вирішення цих проблем. Одним з головних аспектів біблійного рішення цієї проблеми є те, що кожна людина має безсмертну душу, яка існуватиме ще довго після закінчення цього фізичного життя.

ФІЗИЧНА СМЕРТЬ – ЦЕ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ПОГАНО

Пам'ятаючи про цінність душі, розглянемо кілька віршів, які доводять, що фізична смерть не обов'язково є злом. Перебуваючи у в'язниці, апостол Павло написав послання християнам у Филипах, щоб підбадьорити їх. Це послання сповнене надії, але в ньому також містяться деякі дуже доречні коментарі щодо того, як Павло і Бог сприймали смерть. Зокрема, Павло написав: «Адже для мене життя – це Христос, а **смерть – це надбання**. Та якщо життя в тілі – це для мене плід діл, тоді я не знаю, що вибрати. Те й друге вабить мене: маю бажання **звільнитися** і бути з Христом, **бо це набагато краще**» (Филип'ян 1:21–23).

Павло, вірний християнин, вважав смерть бажаним гостем. Фактично, він сказав, що кінець його фізичного життя на землі буде «набагато кращим», ніж продовження життя. Адже для Павла, як і для будь-якого вірного християнина, кінець фізичного життя є не втратою, а надбанням. Це стосується й невинних дітей, оскільки вони в безпеці й після смерті потрапляють до раю. (Дивіться коментарі до Матвія 18:3).

Інші вірші в Біблії свідчать про те, що втрата фізичного життя не обов'язково погана. Пророк Ісая написав: «Гине праведний, і ніхто не приймає цього до серця, тож праведні мужі забираються, і ніхто не розуміє, що праведного **забрано від присутності неправедності. Він відходить до миру**, вони спочиватимуть на своїх ліжках – ті, хто правильно ходить» (Ісаї 57:1–2). Ісая розумів, що люди неправильно сприйматимуть смерть праведних. Він прямо заявив, що таке хибне уявлення про смерть було зумовлено тим, що більшість людей не замислюються над тим фактом, що коли праведна або невинна людина помирає, вона «забирається від присутності неправедності» і «відходить до миру».

Псалмоспівець написав: «Дорогоцінна перед Господом смерть праведних Його» (Псалом 115:6). Смерть – це не завжди погано. Насправді, Біблія показує, що смерть може бути великим надбанням, коли праведна людина забирається від зла і відходить до миру і спокою. Бог сприймає смерть Своїх вірних послідовників як дорогоцінність. Скептики помиляються, звинувачуючи Бога у нечесті через те, що Він позбавив життя невинних немовлят. Вони відмовляються визнавати реальність безсмертної душі. Замість того, щоб вважати смерть невинних дітей злом, треба визнати, що для них смерть часто є благословенням, коли їх забрано від життя, сповненого труднощів і злого впливу грішного суспільства, і вони відходять у рай миру та спокою. Для того щоб мати законні підстави для звинувачень Бога в жорстокості, скептики повинні довести, що немає безсмертної душі, і що фізичне життя є єдиною реальністю, але ні те, ні інше вони довести не можуть. Неспроможність прийняти реальність душі та духовної сфери завжди призводить до викривленого уявлення про природу Бога. «Гине праведний… і ніхто не розуміє, що праведного забрано від присутності неправедності».

Тоді можна запитати, хто є моральним: атеїст, який не вбачає проблем у схваленні смерті невинних дітей, водночас розуміючи, що він забирає в них єдине життя, яке вони мають, чи всезнаючий Бог, Який забирає у дитини фізичне життя, яке Він їй дав, в обмін на вічне блаженне життя?

ЧОМУ Б НЕ ВБИТИ ВСІХ ХРИСТИЯН І ДІТЕЙ?

Як тільки атеїсти змушені визнати, що фактично виступають за вбивство немовлят, і **якщо** життя після смерті існує, то дії Бога, записані в біблійному оповіданні, будуть вважатися моральними, тоді вони знову, востаннє, змінюють свій аргумент. Якщо смерть може бути, а іноді й є, кращою для невинної дитини чи для християнина, чому б не вбити всіх дітей і не стратити всіх християн, як тільки вони вийдуть із вод хрещення? Атеїсти стверджують, що якщо ми кажемо, що для деяких смерть може бути кращим варіантом, то ця позиція передбачає морально абсурдну ідею про те, що ми повинні вбити кожну людину, якій смерть принесе користь.

Перш ніж перейти до розгляду цього нового аргументу, слід зазначити, що ми розібралися з попереднім. Ми показали, що атеїсти не можуть справедливо звинувачувати Бога в тому, що Він

аморально чинить із невинними дітьми. Оскільки атака атеїзму проти характеру Бога на цьому фронті зазнала невдачі, вони змінили свій маневр і тепер звинувачують послідовників Бога в тому, що вони не доводять свою віру про користь смерті до її нібито логічного кінця – вбивства всіх, кому вона могла б принести користь. Такі твердження атеїстів ґрунтуються на їх переконанні в тому, що люди мають право вбивати тих, кого вони вважають «замінними». Звичайно, атеїзм ґрунтує це судження не на тому, що певні **немовлята** чи **інші невинні люди** отримають від цього користь, а на тому, що **суспільство** в цілому виграє за рахунок тих, кого вбивають. Знову ж таки зауважте, що Бог має бути аморальним, тому що Він «згрішив», забравши життя невинних дітей, у той час як атеїзм взагалі не хвилює доля цих невинних дітей, а лише суспільство, частиною якого вони є.

По правді кажучи, атеїзм передбачає, що як тільки певна категорія людей – ненароджені діти, хворі на гемофілію чи дорослі з ушкодженнями мозку тощо – оцінюється як «замінні», люди мають моральне право, а іноді й обов'язок, винищити їх. Атеїсти дорікають християнам за те, що вони не йдуть до кінця у своїх переконаннях, на думку атеїстів. Якщо певні люди отримають користь від смерті, або все суспільство виграє від смерті певних людей, тоді, як стверджують атеїсти, ми повинні бути готові вбити всіх, хто підпадає під цю категорію. Якщо ж ми не хочемо цього зробити, тоді атеїсти таврують нашу віру як морально абсурдну. Проте той факт, що смерть приносить користь деяким людям, не може служити підставою для заяв, що ми маємо **право** вбивати всіх, кому, **на нашу думку**, це принесе користь.

ЧОГО НЕ ЗНАЮТЬ ЛЮДИ

Однією з дуже важливих причин, чому не можна вбити всіх тих людей, які, на нашу думку, можуть отримати користь від смерті, є те, що ми не знаємо всіх наслідків таких дій. Чи може бути так, що людські судження про те, хто має право жити чи померти, були б хибними через обмежені знання про наслідки? Звичайно. Припустимо, що дитина, хвора на гемофілію, має розум, який би винайшов ліки від раку. Або якщо людина із пошкодженням мозку, яку атеїстична спільнота вирішила знищити, змогла б одужати, якби їй дали жити?

Знову ж таки, теїсти могли би просто стверджувати, що лише Бог має право санкціонувати смерть, оскільки лише Він знає всі наслідки таких дій. Атеїстична спільнота може спробувати заперечити це, але атеїзм абсолютно не може сперечатися з тим, що **якщо** Бог дійсно знає все, то тільки Він і має право прийняти справді моральне рішення. Використовуючи хід міркувань атеїстів, можна сказати, що коли Божі дії не узгоджуються з тими, які відстоює атеїстична спільнота, Бог може просто відповісти їм, сказавши: «Ось чого ви не знаєте…».

Крім того, люди не можуть точно знати про всі добрі речі, які могли б зробити християни та діти, які залишаться жити, навіть якщо смерть була б кращим варіантом для них особисто. Саме це мав на увазі апостол Павло, коли написав, що для нього краще померти і бути з Господом, але християнам потрібніше, щоб він залишився жити і допомагав їм (Филип'ян 1:22–25). Не вистачить книг, щоб описати незліченні прояви доброчинності, організацію роботи лікарень, дитячих будинків і столових, запровадження гуманітарних програм і освітні заходи, які були проведені християнами. Важливо розуміти, що впевнений християнський приклад є одним із найцінніших інструментів, які Бог використовує, щоб привести людей до Себе. Ісус зазначив, що коли християни дотримуються Його вчення, інші бачать їхні добрі справи та прославляють Бога (Матвія 5:13–16). Крім того, життя дітей надає світові приклади чистоти та невинності, які варто наслідувати (Матвія 18:1–5). Хоча смерть дійсно може бути кращим виходом для християн і дітей, але вірно і те, що їхнє життя справляє ефект закваски для всього людського суспільства.

ПРАВО ВЛАСНОСТІ ТА САНКЦІОНУВАННЯ

Уже одного того факту, що тільки Бог знає всі наслідки всіх дій, достатньо, щоб розуміти, що лише Він має владу в питаннях людського життя та смерті. Однак Його всезнання – не єдина ознака, яка дає Йому цю владу. Той факт, що все фізичне життя походить від Бога, дає Йому право вирішувати, коли і як це фізичне життя має підтримуватися. Автор Книги Екклезіаста так сказав про людську смерть: «І порох повернеться в землю, як був, а дух повернеться до **Бога, Який його дав**» (12:7). Апостол Павло сміливо проголосив афінцям-язичникам, що в Бозі «ми

живемо, рухаємося та існуємо» (Дії 17:28). Якщо Бог дає життя всім людям, то тільки Він має право сказати, коли це життя досягне своєї мети або за яких обставин воно може бути відібрано.

На додаток до того факту, що Бог дає життя і, отже, має владу забрати його, Він також має владу повернути його, якщо захоче. У всій Біблії ми читаємо про випадки, коли Бог вирішив повернути життя померлим, і найбільш ретельно задокументованим прикладом цього є воскресіння Ісуса Христа. Дивіться Спеціальний розділ на стор. 55 коментарів до Івана.

По суті, Авраам натякнув на цей факт, збираючись принести в жертву Ісаака. Наблизившись до місця, призначеного для жертвоприношення, Авраам залишив своїх слуг трохи далі від гори і сказав їм: «Залишайтеся тут з ослом, ми з хлопцем підемо туди. Поклонившись, **ми** повернемося до вас» (Буття 22:5). Зверніть увагу, що Авраам використав займенник множини «ми», вказуючи на те, що вони з Ісааком повернуться разом. Новий Заповіт допомагає нам зрозуміти хід думок Авраама. У Посланні до євреїв 11:17–19 читаємо: «Вірою Авраам, випробовуваний, привів був на жертву Ісака, і, мавши обітницю, приніс однородженого… Бо він розумів, що **Бог має силу й воскресити з мертвих**» (переклад І. Огієнка). Оскільки це Бог дає фізичне життя всім і оскільки Він може воскресити людей із мертвих, то будь-яке звинувачення Його в несправедливості, яке не бере до уваги ці факти, не може бути правомірним.

ВИСНОВОК

Очевидно, що атеїзм не має підстав для нападків на Божий характер. Атеїсти стверджують, що люблячий Бог не повинен вбивати невинних немовлят. Але ті самі атеїсти заявляють, що вбивство невинних немовлят може бути благословенням за «правильних» обставин. Атеїсти стверджують, що Бог чинить аморально, позбавляючи невинних дітей життя. Однак атеїсти вважають, що можна позбавляти невинних дітей життя, навіть якщо це означає, що їх буде позбавлено усього їх існування. Натомість згідно з біблійною концепцією, коли діти помирають, вони забираються від життя, сповненого болю та страждань, і входять у життя вічного щастя.

Атеїсти претендують на право визначати, які діти повинні жити, а які – померти, але ж розуміння наслідків таких рішень виходить далеко за межі їхніх людських можливостей. Тільки всезнаючий Бог може бачити всі пов'язані з цим наслідки. Атеїсти стверджують, що людське життя може бути відібрано іншими людьми виключно на основі міркувань про користь для суспільства та інших релятивістських ідей. Згідно біблійної позиції, це Бог дає життя, і тільки Він має владу і право вирішувати, коли це життя досягне своєї мети. Насправді саме атеїстична концепція у питаннях життя і смерті виявляється справді аморальною.

13:19 аБуття 50:25

14:25 аВ Самарійському П'ятикнижжі, Септуагінті та сирійських перекладах – *зв'язав*

15:23 аБукв. *Гірка*

16:31 аБукв. *Що*? (пор. з Вихід 16:15)

17:7 аБукв. *Спокушені*

bБукв. *Суперечка*

17:15 аЄвр. ЙХВХ Ніссі

18:3 аПорівняйте з Вихід 2:22

18:4 аБукв. *Мій Бог – помічник*

18:12 аЗа Таргумом, Вульгатою та сирійськими перекладами; в масоретському тексті та Септуагінті – *взяв, щоби принести*.

19:18 аВ Септуагінті – *весь народ*.

[20:5] Читаючи Біблію, можна часто натрапити на тексти, які викликають здивування. І є люди, які перекручують ці спочатку незрозумілі тексти собі «на власну погибель» (як зазначено в 2 Петра 3:16). Однією з таких ідей, якими зловживали, є нібито протиріччя між тим, як Бог чинить із дітьми грішників. Скептики наполягають на тому, що в Біблії є розбіжності щодо цього питання. Вони порівнюють твердження тут у 20:5 з Єзекіїла 18:20, де сказано: «А

душа, що згрішила, помре. А син не візьме неправедність батька, ані батько не візьме неправедність сина. Праведність праведного буде на ньому, і беззаконня беззаконного буде на ньому». Вони вважають, що ці два уривки надають суперечливу інформацію щодо того, як Бог чинить із дітьми грішників.

Чи існує правомірна суперечність між цими текстами? Або, якщо поставити запитання інакше: «Чи можливо, що обидва твердження є правдивими?» Справа в тому, що обидва твердження дійсно можуть бути правдивими і при цьому не суперечити одне одному. Існує різниця між тим, щоби нести провину батьків, і тим, щоби страждати від негативних фізичних і емоційних наслідків через провини батьків.

Часто буває так, що діти нечестивих людей страшенно страждають. Іноді ці діти страждають через те, що батьки чинять над ними фізичне чи емоційне насильство (що є прямим порушенням Святого Письма; прочитайте Матвія 7:12; Колосян 3:21). В інших випадках діти страждають через безвідповідальну поведінку своїх батьків. Наприклад, батько, залежний від азартних ігор, витрачає свою зарплату на них замість того, щоби піклуватися про свою сім'ю. В результаті його діти страждають від голоду, ганьби та злиднів.

Проте, хоча діти грішних батьків часто страждають від фізичних наслідків їх дій, вони не успадковують гріхи своїх батьків. Книга Єремії містить цікаві коментарі на цю тему. В Єремії 16:1–6 Бог наказав пророку не брати собі дружину та не мати дітей у землі Ізраїлю, пояснивши Свої міркування так: «Бо так говорить Господь про синів і про дочок, що народилися в цьому місці... Хворобливою смертю помруть, не будуть оплакані й не будуть поховані. Навозом будуть на поверхні землі» (16:3–4). Чому так мало статися? У вірші 11 сказано: «Тому що ваші батьки Мене залишили, – слово Господа». Однак у наступному вірші говориться: «А ви чинили зло понад ваших батьків...».

Ці ізраїльтяни страждали через гріхи своїх батьків – і через свої власні гріхи. Їхні діти загинули жахливою смертю. Скептики швидко хапаються за цей факт і заявляють, що кожен раз, коли гинуть невинні діти, це є пародією на справедливість, чого люблячий Бог ніколи б не допустив. Чи іноді діти гинуть жахливою смертю через неправильні рішення батьків? Абсолютно. Ізраїльтяни прийняли практику приносити своїх дітей в жертву фальшивому богу на ім'я Баал (Єремії 19:5).

Таким чином, беззаконня батьків може спіткати їхніх дітей у вигляді фізичних страждань. Але чи несуть ті діти провину за ці гріхи? Зовсім ні! Єзекіїл написав: «А **душа**, що згрішила, помре. А син не візьме **неправедність** батька, ані батько не візьме неправедність сина» (18:20). Зверніть увагу на слова душа і неправедність (провина). Чи Біблія навіть натякає на те, що дитина винна, скажімо, в ідолопоклонстві через те, що її батьки були ідолопоклонниками? Ні (прочитайте Матвія 18:3–5; Луки 18:16–17). Нести провину за гріх – це зовсім інше, ніж страждати від фізичних наслідків вчинків інших. Як це часто буває, скептики просто сплутали ці два аспекти і угледіли біблійну суперечність там, де її насправді не існує.

[20:11] Біблійні докази на спростування концепції «старої» Землі дивіться на стор. 12 коментарів до Буття.

[20:13] В Десяти заповідях засуджується вбивство, але в інших місцях (наприклад, Вихід 32:17) Бог наказує ізраїльтянам вбивати певних людей. Чи це приклад біблійної суперечності? Зовсім ні. Біблійні заборони щодо вбивств абсолютно узгоджуються одна з одною і з принципами справедливості, і їх не можна використовувати як доказ проти Бога Біблії.

Деякі люди неправильно розуміють наказ не вбивати у Десяти заповідях як загальне твердження, яке включає уникання **будь-якого виду** вбивства. Проте потрібно взяти до уваги, що лише через один розділ, у Книзі Вихід 21:12–17, зазначені кілька наказів щодо застосування смертної кари для тих, хто, зокрема, навмисно вб'є іншу людину через злий намір, хто викраде людину, щоб продати її, або хто проклинає батька чи матір. (Дивіться також Спеціальний розділ на стор. 2 коментарів до Второзаконня). Ті, хто вперше почув ці заповіді, розуміли, що заповідь «не вбиватимеш» не означала, що будь-яке вбивство було неправильним, включаючи смертну кару. Вони розуміли, що певні роз'яснення, детально описані в решті закону, накладали певні

обмеження та виправдання на поняття «вбивати». Скептики змушують нас повірити, що автор Книги Вихід був настільки неосвіченим, що не помітив суперечливих тверджень, які наведені менш ніж через однин розділ після виголошення Десяти заповідей. Однак така ідея просто сміхотворна в світлі надзвичайної точності та проникливості старозавітних приписів, які регулювали життя єврейської громади протягом майже 1500 років, і багато з яких стали основою для правових кодексів сучасних націй. Тому припускати, що перші читачі Старого Заповіту були настільки тупі, що прийняли суперечливі твердження, викладені менше, ніж за один розділ один від одного, вражаюче. Якщо робиться твердження про вбивство, а потім у кількох віршах це твердження пояснюється, то не можна правомірно заявляти, що це оригінальне твердження включає в себе всі види вбивства.

Єдиний правильний спосіб визначити значення слова з кількома значеннями – подивитися на контекст. А контекст Вихід 20:13 та інших наказів уникати «вбивства» чітко визначає, що деякі види вбивств, такі як умисне вбивство, заборонені, тоді як інші типи вбивств, наприклад, смертна кара, застосована урядом як покарання за певні злочини, є допустимими.

Якщо ми кажемо: «Вбивати людину неправильно», а потім: «Для поліцейського вбивати людину не завжди неправильно», чи суперечать ці два твердження одне одному? Ні – якщо в першому випадку ми маємо на увазі навмисне, передбачуване вбивство зі злого наміру, а в другому – що поліцейський може застрелити людину, якщо та стріляла в нього, тримала заручників під дулом пістолета тощо. Так і біблійні твердження про вбивство, навмисне вбивство та смертну кару не суперечать один одному.

Окрім цієї уявної суперечності, багато невіруючих також стверджують, що це несправедливо, коли Бог має вирішувати, в яких випадках вбивство виправдано, а в яких – ні. Вони заявляють, що люди повинні мати таке саме право вирішувати, кому жити, а кому помирати, що й Бог. Тому, кажуть вони, Бог не може визначати, чи виправдано вбивство, якщо люди не мають такого права – до Бога мають застосовуватися ті самі правила, що й до всіх людей. Однак атеїсти постійно ігнорують концепцію авторитетного права. Не всі мають однакові повноваження застосовувати покарання. Хоча злодій і може заслуговувати на 10 років ув’язнення, але будь-яка людина не може схопити цього злодія, замкнути його у своєму підвалі на десять років і вважатися моральною. Тільки держава має право судити злодія, визнати його винним і засудити до ув’язнення. Дружинник або охоронець не може увірватися до в’язниці та вбити всіх ув’язнених у камері смертників, навіть якщо вони засуджені до смертної кари. Чому? Тому що не має дозволу вбивати цих людей. Бог має владу над життям і смертю, тому що Він дає життя, і Йому відомі всі думки тих, хто вчиняє злочини, і всі наслідки покарання, яке Він застосовує. Тому твердження атеїстів про те, що Бог і люди мають однакову прерогативу в питаннях життя і смерті, є логічно помилковим.

Якщо розглядати біблійні приписи щодо вбивства в їх контексті, то вони гармонійно узгоджуються між собою. З цього контексту легко визначити, що певні види вбивства, як-от умисне вбивство зі злого наміру, заборонені. А от смертна кара, яку виконують у межах відповідної влади, явно не обговорюється в біблійних приписах, які забороняють «вбивства».

БІБЛІЯ І РАБСТВО

Протягом тисячоліть деякі з найгірших звірств, скоєних над людьми, були пов'язані з інститутом рабства. За всю історію людства рабство не виокремлювало одну конкретну етнічну групу як єдину жертву. За часів Мойсея євреї були рабами єгиптян. Під час правління царя Давида моабійці були рабами євреїв (2 Самуїла 8:2). Олександр Македонський змусив майже весь відомий на той час світ підкоритися і служити йому. По правді кажучи, практично кожен народ, який існує сьогодні, міг би вказати на час у своїй минулій історії, коли він був жертвою рабства. Протягом багатьох років скептики виступали проти написаного Слова, заявляючи, що його про-рабовласницькі тенденції мали б навести будь-кого, хто має хоч трохи здорового глузду, на думку, що люблячий Бог не міг надихнути написання такого матеріалу. Хоча критики Біблії стверджують, що її автори схвалювали жорстоке й несправедливе рабство, вони не досліджують це питання справедливо. Справа в тому, що біблійні твердження стосовно рабства повністю узгоджуються з принципами справедливості та застосування влади, викладеними в Божому Слові.

РАБСТВО В СТАРОМУ ЗАПОВІТІ

У Євангелії від Матвія 19:3–10 розповідається, як фарисеї намагались зловити Ісуса в пастку питаннями про старозавітний закон. Вони запитали Його: «Чи дозволено чоловікові розлучитися з дружиною з будь-якої причини?» Ісус відповів, що розлучення не входило в Божий план від початку. Думаючи, що спіймали Його, фарисеї запитали: «Чому ж тоді Мойсей наказав давати жінці лист про розлучення і відпускати її?» Якщо це було прописано в старому законі, припускали вони, то така мала бути ідеальна воля Бога. Але відповідь Ісуса швидко перервала цю лінію міркування. Ісус відповів їм на це:

> Мойсей через вашу жорстокість дозволив вам розлучатися з вашими дружинами, але спочатку так не було. Кажу ж вам, що кожен, хто розлучається зі своєю дружиною, – за винятком *випадку, спричиненого* розпустою, – і одружується з іншою, чинить перелюб, [і хто одружується з розлученою, чинить перелюб].

Позиція Ісуса була чіткою та зрозумілою: деякі практики, дозволені в Старому Заповіті, не обов'язково відображали ідеальний стан речей. Через жорстокість серця стародавнього Ізраїлю Бог допускав (і регулював) деякі практики старого закону, **які Він не схвалював**. Однак, роблячи це, Він поступово відкривав людству Свою божественну волю, яку повніше роз'яснив через Христа.

Багато старозавітних приписів стосовно рабства як раз належать до категорії регулювання того, що було «не ідеальним». Навіть у Старому Заповіті Бог бажав, щоб усі люди любили своїх ближніх, як самих себе (Левіт 19:18). Однак, коли Бог використовував ізраїльтян як знаряддя Своєї справедливості, щоб покарати нечестиві народи, виникали певні запитання. Наприклад, що робити з уцілілими з-поміж тих нечестивих народів? Що робити з тим, чий борг був настільки великим, що його неможливо було виплатити позичальнику? Ці та інші подібні проблеми вимагали запровадження Богом певної форми гуманних правил «рабства».

Часто критики Біблії замовчують справжню суть проблеми рабства. Вони вказують на ті вірші у Старому Заповіті, в яких ідеться про конкретні правила щодо рабства. На підставі них

вони стверджують, що Біблія – це огидна книга, яка не засуджує, а навпаки виправдовує рабство. А оскільки будь-яке рабство є морально неправильним, Біблія не може походити від люблячого Бога.

Однак прихильники такої позиції не беруть до уваги той факт, що певні види рабства є морально виправданими. Наприклад, за тяжкі злочини людей часто засуджують до довічного ув'язнення, під час якого держава змушує їх робити (або не робити) певні речі. Такі люди справедливо обмежені невеликою площею і позбавлені певних свобод. Іноді держава змушує їх багато працювати, за що вони не отримують навіть мінімальної зарплати. Чи можна виправдано називати таке позбавлення волі різновидом рабства? Так, можна. Однак чи є таке позбавлення волі морально виправданим? Звичайно. Ці люди стали «рабами» держави, оскільки порушили певні закони, спрямовані на забезпечення свободи своїх співгромадян, яким вони заподіяли шкоду.

Візьміть до уваги той факт, що стародавні люди могли б сприйняти певні сучасні практики як форми «рабства». Наприклад, сотні тисяч працюючих американців майже третину кожного року працюють **на уряд**. Тобто уряд **під загрозою штрафів і тюремного ув'язнення змушує** американців щороку сплачувати податки місцевим, державним і федеральним органам влади, еквівалентні їх зарплаті за понад 100 днів. За несплату встановлених урядом податків громадяни США можуть бути притягнуті до відповідальності та ув'язнені на строк до п'яти років. А як щодо призову в армію, коли кожен 18-річний чоловік має стати на військовий облік? У випадку війни, яку уряд вважає необхідною, цих молодих людей змушують служити в армії.

Запитуючи про біблійне «рабство», потрібно розуміти, що в давнину існували різні види рабства, включаючи й такі, що нагадують певні сучасні практики, які вважаються загальноприйнятими та морально виправданими. Отже, при розгляді позиції Біблії щодо рабства треба визнати той факт, що за деяких умов рабство не обов'язково є морально ганебним інститутом.

Враховуючи це, потрібно також запитати: хто має право визначати, коли певна особа чи група осіб може бути змушена до примусової служби? Відповідь – звичайно, Бог. За часів старого завіту євреї жили в оточенні аморальних народів, які чинили відверте зло. Щоб звільнити світ від їхнього руйнівного впливу, ізраїльтяни вчиняли з ними по-різному, зокрема й примушуючи ці народи до рабства. Багато приписів щодо поводження з рабами в Старому Заповіті стосуються як окремих осіб, так і народів, які вчинили злочини, що заслуговують на смерть. Злим людям було милосердно дозволено жити, але вони були піддані рабству – на кшталт довічного ув'язнення в сучасному кримінальному судочинстві. Давайте уважніше розглянемо цю ситуацію. Господь сказав Мойсеєві наказати ізраїльтянам: «Не давай своїх дітей на служіння Молохові. І не опоганиш імені твого Бога. Я – Господь! … Не осквернюйтеся всім цим, бо всім цим осквернилися народи, які Я проганяю з-перед вашого обличчя» (Левіт 18:21, 24).

Щоб зрозуміти, про що йдеться, важливо розуміти, що означає «давати дітей на служіння Молохові» у вірші 21. Якщо коротко, це означає, що сусідні з Ізраїлем народи приносили в жертву язичницькому богу Молоху власних дітей. Вписуючи це в нашу дискусію, чи мав би Бог моральне право дозволити уряду (наприклад, ізраїльтянам) покарати тих людей, які вбивали власних дітей? На це питання потрібно відповісти ствердно. Яке покарання було б доречним для людини, яка вчинила такі жахливі злочини, як вбивство власних невинних дітей? Відповідь на це питання вирує навіть у нашому сучасному суспільстві, коли до суду потрапляють справи про вбивства дітей. Правомірні відповіді часто включають смертну кару або довічне ув'язнення з позбавленням багатьох свобод.

Як додатковий доказ у зв'язку з цим, Біблія розповідає про ситуацію, коли чоловіка спіймали під час крадіжки (Вихід 22:1–3). Злодію було наказано компенсувати вкрадене, повернувши чотири вівці та п'ять волів за кожну вкрадену худобу. Далі в тексті говориться: «…він неодмінно заплатить. Якщо ж злодій нічого не має, хай буде проданий за вкрадене» (вірш 2). Продаж у рабство часто було регульованим урядом видом покарання, заснованим на кримінальному переслідуванні. Отже, можна побачити, що морально допустимо позбавляти свободи певних людей через їхню злочинну поведінку. Багато правил щодо рабства в Старому Заповіті стосувалися людей, які заслуговували набагато гіршого.

ВЗАЄМИНОВИГІДНІ ВІДНОСИНИ

Часто «рабство» в біблійні часи більше нагадувало відносини між роботодавцем і робітником, ніж між господарем і рабом. Навіть слова, які використовуються для розмежування між наймитом і рабом, важко відокремити. Арндт і Гінґріх зазначають, що грецьке слово *дулос* означає «раб», але воно також використовувалося «в більш широкому значенні» для позначення «будь-якого виду залежності». Апостоли названі *дулой* (множина від *дулос*) християн у 2 Коринтян 4:5. Христос прийняв образ *дулос*, як сказано в Посланні до филип'ян 2:7. Павло називав себе *дулос* Христа в Римлян 1:1, Филип'ян 1:1, Галатів 1:10 та багатьох інших уривках[43]. Це поняття може описувати особу, яка певним чином, добровільно чи мимовільно, зобов'язана іншій людині. Завдяки такому широкому діапазону значень цього слова, в різних перекладах використані різні слова для передачі значення слова *дулос*. Використовуючи Римлян 1:1 як приклад, в українських перекладах Турконяка і Огієнка, Новому перекладі українською це слово перекладено як «раб», у той час як в Біблії короля Якова, Новому перекладі Біблії короля Якова та Американській стандартній Біблії воно перекладене як «слуга».

Єврейське слово *ебед* схоже на грецьке *дулос*, оскільки його також можна перекласти як «раб» або «слуга». У Книзі Вихід 4:10 Мойсей називав себе «слугою» (*ебед*) Бога. Авраам назвав себе *ебед*-ом ангелів, які прийшли відвідати його (Буття 18:3). У Буття 39:17–19 дружина Потіфара назвала Йосифа єврейським *ебед*-ом, а в Буття 24:2 йдеться про старшого *ебед*-а в домі Авраама, який «був відповідальний за все його майно».

Цей короткий опис двох найпоширеніших термінів для позначення раба має на меті показати, що наше сучасне вживання слова «раб» зазвичай викликає в уяві образи жорстокості, несправедливості та насильницької неволі людини. Хоча такі відтінки значення також можна включити в біблійне використання цього поняття, вони не завжди супроводжують кожне вживання цього слова. Натомість часто при вживанні слова «раб» у Біблії мова йде про взаємовигідну домовленість, подібну до відносин між роботодавцем і робітником. Йов досить добре описує ці стосунки:

> Якщо ж і знехтував я судом мого слуги чи моєї служниці, коли вони зі мною судилися, то що я зроблю, коли Бог підніметься? Якщо ж відвідає, то яку відповідь Йому дам? Чи не Той, Хто мене створив у лоні, створив *і* його? Він створив нас в однаковому лоні (Йова 31:13–15).

Очевидно, стосунки Йова з його рабами (або слугами) створили взаємоприйнятну ситуацію як для пана, так і для раба.

Для подальшої ілюстрації справжньої природи значної частини старозавітного рабства, слід розглянути стосунки Авраама з його рабом/слугою Елієзером. У Книзі Буття 15:2–3, під час своєї розмови з Богом, Авраам висловив свій біль від того, що в нього не було нащадка і спадкоємцем його багатства мав стати Елієзер із Дамаска. У 15:3 Авраам описав Елієзера як «народженого в його домі». Пізніше, у Буття 24:2 написано, що найстарший слуга Авраама (ймовірно, Елієзер) «був відповідальний за все його майно». Крім того, Авраам міг озброїти 318 навчених слуг (євр. *ебед*), щоб повернути Лота з полону (Буття 14:14–15). Якби стосунки між ним як господарем і його рабами/слугами не були взаємно довірливими, Авраам навряд чи став би свідомо озброювати своїх рабів.

Через взаємовигідний характер старозавітного рабства деякі раби навіть не хотіли залишати своїх панів. Припис у Второзаконня 15:16–17 стосується саме цієї ситуації:

> І буде, якщо ж він скаже тобі: Не піду я від тебе, бо він полюбив тебе й твій дім, бо йому добре при тобі, то візьмеш шило й проколеш його вухо до дверей, – і він буде тобі рабом навіки. Так само вчиниш і зі своєю рабинею.

Чи вчинки та слова рабів Авраама чи ті, що містяться у Второзаконня 15, схожі на вчинки та слова замучених, пригноблених людей? Навряд чи. Скоріше, вони більше нагадують слова та дії людей, які мають взаємовигідні стосунки.

Навіть у часи нового завіту рабство часто створювало взаємовигідні стосунки як для власника, так і для раба. Але припустимо, що господар і справді жорстоко поводився зі своїми

рабами в старозавітні часи, і ті раби вирішили втекти. У Второзаконня 23:15–16 Бог забороняє повертати рабів-утікачів їхнім панам:

> Не видаси його господареві раба, який спасається у тебе від свого господаря. Він житиме з тобою, посеред тебе, в місці, яке собі вибере в одному з ваших поселень, де йому добре, – не гнобитимеш його.

Цей уривок є особливо показовим, оскільки він дає зрозуміти, наскільки дорого панам обходилася жорстокість до рабів. А також те, що раби могли вибирати, де і з ким вони хотіли б жити, про що свідчить фраза «в місці, яке собі **вибере**». Додайте до цього той факт, що викрадення людини та продаж її в рабство було злочином, який карався смертю, як зазначено у Книзі Вихід 21:16: «Коли хтось украде людину, продасть її, і срібло буде знайдене в його руці – такий неодмінно має померти». Звичайно, будь-яку паралель із рабством, яке мало місце в ранній історії Америки, можна легко спростувати.

Також зауважте, що рабство, про яке йдеться в Біблії, не мало нічого спільного з расою, кольором шкіри чи етнічним походженням людей. Хоча певні народи, в цілому, були захоплені та поневолені через їхні злі, ідолопоклонницькі практики, але їх поневолення не було зумовлено нижчістю їх нації. У Книзі Левіт 19:34 сказано: «**Захожий**, який перебуватиме у вас, між вами буде як корінний житель; **любитимеш його, як самого себе**, бо і ви були захожими в єгипетській землі. Я – Господь, ваш Бог». У Второзаконня 24:14 сказано: «Не утискатимеш убогого й нужденного наймита чи то з твоїх братів, чи то із твоїх захожих, які проживатимуть у твоїй землі, у твоїх поселеннях». І хоча певні правила стосувалися лише євреїв, які опинилися в рабстві (Второзаконня 15:12–14; Вихід 21:2), це було не тому, що вони були «вищою» расою чи нацією, а просто тому, що вони становили народ Ізраїлю (подібно до того, як особа, що народилася в країні, за своєю суттю не є менш чи більш цінною, ніж будь-яка інша особа, але громадянство цієї країни надає їй певні права і привілеї, яких не матимуть негромадяни). Второзаконня 10:17–19 добре ілюструє Божу неупередженість:

> Адже Господь, ваш Бог, – Бог богів і Владика владик, – Бог великий, сильний і страшний, Який не зважає на особу, ані не бере подарунку, Який чинить суд сироті та вдові й любить захожого, щоб дати йому хліб та одяг. Тож *і* ви любіть захожого, адже *й* ви були захожими в єгипетській землі.

Новий Заповіт далі підкреслює ідею людської рівності в таких уривках, як Послання до галатів 3:28: «Немає юдея, ні грека; немає ані раба, ані вільного; немає чоловічого роду, ні жіночого, бо в Ісусі Христі ви всі – одно». Слова Йова щодо його рівності з його рабом – через те, що Бог створив його раба так само, як і його самого (31:15) – є чудовим прикладом біблійної концепції про те, що всі люди мають однакову невід'ємну цінність. Ідея про те, що одна нація чи раса є вищою за іншу, не походить з Біблії. Расизм, зокрема під час рабства в Сполучених Штатах, завжди був гріхом (Дії 17:26–31).

З наведеного вище коментаря природно виникає слушне запитання щодо того, що іноді цілі народи були поневолені через своє нечестя. А як щодо дітей тих нечестивих людей? Чи вони також повинні бути рабами, страждаючи за злі вчинки своїх батьків? По-перше, треба визнати, що навіть сьогодні діти часто страждають через неправильні рішення своїх батьків. Подумайте про сумне й жалюгідне життя дитини, чий батько є алкоголіком або жорстоко поводиться з нею. Ця дитина страждатиме фізично, емоційно та матеріально. Навіть у наш час діти, народжені в бідності чи в жорстокому середовищі, часто на все життя залишаються рабами цих обставин. По-друге, давайте поставимо більш доречне запитання: чи було б краще для цієї дитини рости в країні, де закони захищали б її, або їй було б краще, щоб її «віддали на служіння Молохові»? Відповідь зрозуміла, чи не так? Коли ізраїльтяни завоювали місцеві народи, що мало статися з дітьми цих народів, які залишилися живими? Їх могли б залишити помирати, або їм могли дати будинки, їжу та роботу. Який із двох варіантів гуманніший? Знову ж таки, відповідь очевидна. Крім того, якщо б ця дитина виросла і не забажала залишатися в домі свого господаря, вона могла просто втекти і жити, де забажає (Второзаконня 23:15–16).

Розглядаючи далі ситуацію з рабами в стародавньому Ізраїлі, цікаво відзначити, що кожен раб мав Богом встановлене право на суботній відпочинок раз на тиждень. У Книзі Вихід 20:10 сказано:

> А сьомий день – субота – Господу, Богові твоєму. Не робитимеш жодного діла – ні ти, ні твій син, ні твоя дочка, **ні твій раб, ні твоя рабиня**; ні твій віл, ні твій осел, ні твоя худоба, ні твій чужинець, який живе у твоїх поселеннях.

У цьому ж ключі кожен раб (і кожна рабиня) також мали право брати участь у восьмиденних урочистостях на свято Тижнів і свято Наметів (Второзаконня 16:9–17). Відпочинок, наданий у зв'язку зі святкуванням, свідчить про гуманність і справедливість Божих приписів щодо рабства в Ізраїлі. Крім того, ювілейний рік (Левіт 25:10) надавав свободу «всім, хто живе на землі» Ізраїля. [Цей припис стосувався основної частини рабів, за можливими винятками тих, що вирішили залишитися зі своїми господарями та прокололи вуха на знак свого статусу]:

> Освятите *цей* рік, п'ятдесятий рік, і оголосите звільнення на землі всім, хто живе на ній; це буде для вас ювілеєм: повернетеся кожний до своєї власності, повернетеся кожний до своєї родини.

Безумовно, Бог милостиво дав відпочинок і свободу рабам за часів старого завіту, щоб не допустити можливих зловживань.

БОРГОВЕ РАБСТВО

Інший аспект старозавітного рабства стосувався серйозного накопичення боргів. У ті часи ізраїльтяни не мали жодного законодавства про банкрутство. То що було робити людині, яка потопала в боргах? Чи мав його позичальник просто махнути рукою і пробачити її борги? Чи буде це справедливо по відношенню до позичальника? Навряд чи. Тому багато людей потрапляли в рабство через такі борги. У Книзі Левіт 25:47–49 міститься приклад такого виду рабства:

> Якщо рука захожого чи поселенця, що при тобі, буде спроможна, а твій брат, що з ним, потрапить у скруту, продасться захожому чи поселенцю, що при тобі, чи нащадкові родини захожого, *то* після продажу у нього буде *право на* викуп: один з його братів викупить його, або його дядько чи син дядька викупить його, або *хтось* з його родичів за тілом з його родини викупить його. Якщо ж стане спроможною його рука, він викупить сам себе.

Чи було б справедливим для суспільства дозволити людині, яка накопичила величезний борг, сплатити цей борг своєю працею? Так, було б. Однак Бог – усвідомлюючи, що в будь-якій ситуації можуть виникнути зловживання – навіть врегулював ситуацію з рабством за борги та забезпечив захист прав і привілеїв таких рабів.

ВАЖКІ ДЛЯ РОЗУМІННЯ ЗАКОНИ

Слід визнати, що навіть попри всі гуманні закони про рабів/слуг, які містяться в Старому Заповіті, є певні закони, які нам, у наш час, важко зрозуміти. Наприклад:

> Якщо хтось вдарить свого раба чи свою рабиню палицею, – так що помре від його руки, той має бути неодмінно покараний. Однак, коли проживе один день чи два, то не буде покараний, бо це – його гроші (Вихід 21:20–21).

По-перше, як Бог взагалі міг дозволити господарю бити свого раба? Щоб відповісти на це питання, треба згадати, ким були багато рабів у старозавітні часи. Вони були вихідцями з нечестивих, грішних народів, які потрапили до ізраїльтян через свою аморальність. Припустимо, що раб з одного з цих народів вирішив завдати своєму власникові якомога більше шкоди. Він міг би в будь-який момент втекти від свого пана й оселитися в лагіднішого господаря (Второзаконня 23:15–16). Однак припустимо, що він вирішив залишитися й обікрасти свого господаря, або навмисно зламати якісь знаряддя чи знищити його врожай. Що міг зробити господар, щоб припинити такий саботаж? Незважаючи на те, яким би жахливим це не видавалося для більшості громадян цивілізованого суспільства, в багатьох країнах все ще застосовують певні види побиття чи тілесних ушкоджень для запобігання злочинам. Коли в наші дні ув'язнений порушує правила під час ув'язнення, до нього часто потрібно застосовувати більш суворе покарання (наприклад, одиночне ув'язнення). Якби раб заслуговував на смертну кару, але йому було дозволено жити за певних умов, а потім він би не дотримувався цих умов, чи було б реально припустити, що його смертний вирок можна було б відновити? Незважаючи

на те, що це здається нам суворим, припис із Книги Вихід 21:20–21 не протирічить справедливості Бога.

Насправді, при більш ретельному розгляді цього уривку стає все більше зрозумілим, що Бог у цій ситуації захищав раба. Стосовно покарання, яке мав отримати господар, побивши свого раба до смерті, Райт зауважив, що слово «покараний» у цьому випадку насправді означає «помщений», і що

> в будь-якому іншому контексті [це] означало, що винна сторона сама буде засуджена до смерті від рук сім'ї своєї жертви… Природний сенс цього закону полягає в тому, що господар-вбивця мав бути страчений юридичною спільнотою від імені раба, який не мав родини, яка б помстилася за нього[44].

Інший біблеїст написав:

> Це право захищало рабів від того, щоб вони не були забиті до смерті! Якщо це здається нам невеликим благословенням, слід пам'ятати, що за системою, яка була «в моді» в усьому язичницькому світі тієї епохи й аж до апостольських часів, Римський закон, чинний у всьому світі, передбачав у якості покарання рабів, навіть за дріб'язкові та ненавмисні порушення, ганебне для всього язичницького світу "*flagellis ad mortem*" (забиття до смерті) – покарання, яке зазвичай відбувалося в присутності всіх інших рабів господаря. Тут Бог передбачив, щоб рабовласник був покараний за дотримання цього язичницького звичаю[45].

Таким чином, Вихід 21:20–21 документує, що за певних обставин побиття раба може бути морально прийнятним покаранням. Однак цей закон також передбачав захист раба, чого не існувало в інших язичницьких народах.

У Книзі Вихід 21:26–27 наведено ще один приклад закону, який нам сьогодні важко зрозуміти як такий, що походить від праведного Бога.

> Якщо хтось виб'є око свого раба чи око своєї рабині, і воно буде повністю пошкоджене, то нехай через його око відпустить на волю; і якщо виб'є зуб своєму рабові або зуб своїй рабині, – нехай через його зуб відпустить на волю.

Знову зазначимо, що фізичне покарання могло бути єдиним рішенням для бунтівного раба, якого мали б стратити. Однак замість уявної жорстокості старозавітних законів, що регулюють рабство, із цього вірша випливає один цікавий аспект, який натомість демонструє Божу турботу про рабів. У тексті сказано, що у рабів не можна вибивати очі або зуби. Однак сусідні з Ізраїлем народи не дотримувалися таких стандартів. Коли филистимці схопили Самсона, вони «вибрали йому очі, повели його до Аззи і закували його мідними оковами, і він молов у домі в'язниці» (Суддів 16:21). Також, коли вавилонці вчинили набіг на Ізраїль і захопили царя Цідекію, Навуходоносор «убив синів Цідекії в нього на очах, осліпив очі Цідекії, закував його в кайдани і відвів його у Вавилон» (2 Царів 25:7). Божі закони надавали рабам набагато більше прав, ніж вони мали серед народів, що оточували Ізраїль.

Ще одне вражаюче положення щодо рабства міститься в Книзі Левіт 19:20–22:

> Якщо хтось спатиме з жінкою … а вона – рабиня, що береглася для *іншого* чоловіка, *однак* вона *ще* не була жодним чином викуплена, ані не була їй дарована свобода, *то їм* буде *призначено* покарання, але вони не помруть, бо *та жінка ще* не була звільнена. І *той чоловік* в жертву за свій переступ Господу приведе до входу *в* намет зустрічі барана жертви за переступ.

У Біблії в перекладі І. Огієнка цей припис подано так:

> А чоловік, коли буде злягатися з жінкою, а вона невільниця, заручена чоловікові, а справді не була вона викуплена, або визволення не було дане їй, то нехай буде кара, але не будуть вони забиті, бо не увільнена вона. І спровадить він жертву за провину свою Господеві до входу скинії заповіту, барана жертви за провину.

Коротке порівняння цих перекладів показує, що покарання стосувалося і чоловіка, і жінки. Кейл і Деліч у своєму коментарі до П'ятикнижжя зазначили, що покарання (бичування) «стосувалося обох сторін, як видно з вислову "але **вони** не помруть"»[46]. Беручи до уваги цей факт, уривок, схоже, не вказує на те, що жінку слід було бичувати, а винного чоловіка – ні. Навпаки, будь-яке

покарання мало бути застосоване однаково, за винятком того факту, що лише винний чоловік мав принести барана в жертву за провину.

Згідно Божих законів, ізраїльтяни не мали абсолютної влади над своїми рабами, про що свідчать приписи в книгах Вихід 21:20–21, 26–27 і Левіт 19:20. Вони йшли врозріз із загальноприйнятими уявленнями про рабство на Близькому Сході за часів ізраїльтян. Божі закони в Старому Заповіті не лише регулювали рабство (так що поневоленим було надано багато прав, яких вони інакше б не мали), але вони також регулювали ситуації, коли потрібно було дотримуватися принципів справедливості у випадках злочинної діяльності та боргів. Кожен припис про рабство в Старому Заповіті узгоджується з такими принципами справедливості.

РАБСТВО В НОВОМУ ЗАПОВІТІ

У Новому Заповіті ми бачимо зовсім інші приписи, що стосуються рабства. У ньому не міститься конкретних правил щодо рабства, які можна знайти в Старому Заповіті, і взагалі дуже мало говориться про його регулювання. І це становить один із головних викликів для скептиків щодо позиції Нового Заповіту щодо рабства. Якщо Новий Заповіт дійсно є книгою, натхненною люблячим Богом, чому в ньому практично нічого не сказано про рабство?

Інший виклик позиції Нового Заповіту щодо рабства зосереджений на уривках, які навчають рабів бути смиренними та слухняними своїм господарям. У Посланні до колосян 3:22 Павло наказує: «Раби, слухайтесь у всьому тілесних панів, не служіть їм про людське око, як ті, хто підлещується до людей, але в простоті серця, боячись Бога». Хоча в кількох сучасних перекладах використано слово «слуги» на початку цього вірша, але «раби» є кращим перекладом грецького слова *дулой*. Інші подібні тексти знаходяться в 1 Петра 2:18–20, 1 Коринтян 7:21–24 та Ефесян 6:5–9. Чи в Новому Заповіті справді нічого не сказано про засудження будь-якого рабства? І чому рабам особо наказано бути слухняними своїм господарям?

По-перше, слід визнати, що багато типів служіння або рабства, про які йдеться в Новому Заповіті, є ідентичними морально допустимим видам, які обговорювалися раніше. Наприклад, рабство в першому столітті значною мірою було зумовлено накопиченням людьми величезних боргів, через що вони були змушені ставати рабами або слугами. Так, у Нагірній проповіді Ісус сказав: «Домовляйся швидко зі своїм противником, доки ти з ним на дорозі, щоби противник не видав тебе судді, а суддя [тебе не видав] слузі й не кинули тебе до в'язниці. Запевняю тебе: не вийдеш звідти, доки не віддаси останнього кодранта» (Матвія 5:25–26). З коментарів Христа можна дізнатися, що людина в цьому тексті, яка не докладає зусиль, щоб домовитися зі своїм противником, ризикує бути кинутою у в'язницю, доки не «віддасть останнього кодранта». Ця ситуація передбачала позбавлення цієї людини особистих свобод через несплачений борг, який або спочатку належав противнику, або виник внаслідок штрафу, накладеного суддею.

У Матвія 18:21–35 Ісус розповів притчу про слугу, який був винен своєму господареві десять тисяч талантів. Талант був величезною сумою грошей, яка в наш час була б еквівалентом багатьох тисяч або мільйонів доларів. Легко могло статися так, що цей чоловік став слугою через цей величезний борг або його тримали як слугу через борг. У новозавітні часи боргове рабство все ще було реальною формою відшкодування збитків. На підставі цієї умови абсолютно не можна звинувачувати Бога в несправедливості, що Він дозволив цьому статися.

Крім того, помилково вважати, що Бог виправдовує щось лише тому, що в навколишніх віршах Він не засуджує цього негайно. Як приклад скептики наводять 1 Петра 2:8 і Ефесян 6:5 і заявляють, що Бог виправдовує жорстоке рабство, оскільки наказує слугам слухатися своїх панів. Але давайте проаналізуємо цю лінію міркування. У Матвія 5:39 Христос наставляв Своїх слухачів «не противитися злу; але якщо тебе хто вдарить у твою праву щоку, підстав йому й другу». Оскільки Ісус наказує бути добрими й підставити другу щоку, чи означає це, що Він виправдовує дії того, хто вдарив? Зовсім ні! Або коли Павло через божественне натхнення наказував своїм читачам підкорятися уряду і сплачувати податки, чи потурав він усім діям усіх урядів, яким підкорялися його читачі та сплачували податки? Звісно ні. Бог ніколи не потурав такій невиправданій поведінці будь-якої людини чи групи людей. (Дивіться також Спеціальний розділ на стор. 4 коментарів до 1 Петра).

БІБЛІЙНІ ПРИНЦИПИ ТА СКАСУВАННЯ РАБСТВА

Слід розуміти, що принципи, викладені Ісусом Христом і Його апостолами – якщо їх дотримуватися – призведуть до скасування всіх типів жорстокого поводження. Рабства взагалі не існувало б, якби всі, починаючи з першого століття, дотримувалися настанови Ісуса в Матвія 7:12: «Отже, все, що тільки бажаєте, щоби чинили вам люди, те чиніть їм і ви». Не потрібно було б навіть дискутувати щодо рабства, якби світ прислухався до слів Петра: «Нарешті, всі будьте однієї думки, співчутливі, братолюбні, милосердні, покірливі» (1 Петра 3:8).

Дійсно, вчення Господа й апостолів могло б скасували насильницьке рабство, як жодна інша система соціальних реформ. Як точно зазначив один письменник:

> Ісус і апостоли не вирушили в хрестовий похід проти рабства, оскільки це було б марним і перешкодило б їх основній місії. Пріоритетом Ісуса було надання людству спасіння, а для апостолів – проголошення євангелія. Але і Ісус, і апостоли підірвали саму основу рабства, чітко давши зрозуміти, що Бог однаково любить багатих і бідних, вільних і рабів, чоловіків і жінок. Апостоли також приймали в церкву і надавали рівний статус усім віруючим, незалежно від раси, статі, національності чи соціального статусу[47].

Крім того, у Новому Заповіті міститься пряме засудження викрадення людей або работоргівлі. У 1 Тимофія 1:9–10 Павло написав:

> …знаємо й те, що Закон не даний для праведного, але для беззаконних і нестриманих, безбожних і грішників, несправедливих і нечестивих, для тих, хто зневажає батька й матір, для вбивць, розпусників, мужоложників, **викрадачів людей**, неправдомовців, клятвопорушників і для всього іншого, що противиться здоровому вченню…

Інші версії передають грецьке слово *андраподістаіс* як «работорговців». Тому, дотримуючись припису Старого Заповіту про те, що кожен, хто викрадає та продає людину, чинить аморально, Павло, безсумнівно, розрізняв певні види рабства, які за своєю суттю були неправильними, та ті, які не були гріховними за своєю суттю.

ВИСНОВОК

Справа в тому, що певні типи рабства/служіння не тільки допустимі, але іноді необхідні для добробуту суспільства в цілому. Для того щоб засудити біблійне вчення про рабство як несправедливе, необхідно довести, що конкретні правила рабства, описані в тексті, є аморальними та несправедливими. Однак при детальному розгляді біблійна концепція рабства узгоджується з принципами справжньої справедливості. Усі встановлені положення мали на меті забезпечення справедливого ставлення до всіх залучених сторін. У багатьох випадках рабство, яке регулювалося приписами Старого Заповіту, становило взаємовигідні стосунки між слугою та господарем, подібні до стосунків робітника і роботодавця. Крім того, рабство часто замінювало смертну кару, на яку заслуговували певні народи. Накопичення боргів також змушувало багатьох вільних людей продавати свою працю і ставати рабами.

Критика скептиків щодо того, що Новий Заповіт не засуджує рабство, є неспроможною з багатьох причин. По-перше, спроба узагальнити й засудити всі види рабства не бере до уваги ситуації, пов’язані з судовим вироком, особистим боргом, договірну службу та безліч інших морально допустимих обставин. Закони про банкрутство, тюремні терміни, години громадських робіт і обов’язкові виплати за рішенням суду є морально прийнятними сучасними еквівалентами певних видів рабства, які були поширені за біблійних часів. По-друге, Ісус і автори книг Нового Заповіту завжди засуджували погане поводження з будь-якою людиною, навчаючи своїх послідовників бути добрими, люблячими та співчутливими, незалежно від того, були вони рабами чи господарями.

Крім того, потрібно пам’ятати про одну з головних тез Біблії – а саме, що кожна людина є рабом чогось. Як писав натхненний апостол Павло:

> Хіба ви не знаєте, що кому віддаєте себе як раби на послух, рабами того ви і є; кого слухаєте: або гріха – на смерть, або послуху – на праведність? Дякувати Богові, що ви були

рабами гріха, але сприйняли серцем те вчення, якому віддалися. Звільнившись від гріха, ви стали рабами праведності (Римлян 6:16–18).

Деякі люди є рабами наркоманії, статевої розпусти, песимізму та нарікання чи багатьох інших вад. Однак, інші є рабами праведності, навчаючи євангелія, допомагаючи хворим і піклуючись про бідних. Кожен з нас повинен вирішити, якому господареві ми дозволимо контролювати наше життя. Як чудово сказав псалмоспівець багато років тому: «Я волію бути сторожем на порозі дому мого Бога, ніж жити в поселеннях грішників» (Псалом 83:11).

Божі приписи та вказівки стосовно рабства засновані на чітких принципах справедливості, співчуття, милосердя та доброти. Повний і справедливий аналіз цих принципів дає чесній людині ще один доказ досконалості Бога Біблії.

[21:22–25] Хоча Біблія не говорить прямо про практику абортів, вона містить достатньо відповідних положень, з яких ми можемо знати Божу волю щодо цього питання. Ці вірші передбачають ситуацію, коли двоє чоловіків, що б'ються, випадково вдарять вагітну жінку, що була поряд. Через травму у жінки починаються ранні пологи, що призводить до передчасного народження дитини. Якщо ні жінка, ні дитина не постраждали, то закон Мойсея накладав штраф на того, хто спричинив передчасні пологи. Але якщо в результаті бійки були нанесені тілесні ушкодження або спричинена смерть, то закон встановлював паралельне покарання: якщо недоношена дитина помирала, того, хто спричинив передчасні пологи, мали стратити – «душу за душу». Згідно зі Старим Заповітом, смерть ненародженої дитини вважалася вбивством, а вбивство каралося смертю.

Зауважте, що цей припис у законі Мойсея стосувався шкоди, заподіяної непрямо й випадково. З іншого боку, аборт – це свідоме, цілеспрямоване, умисне припинення життя дитини. Якщо Бог суворо вчиняв із випадковою смертю ненародженої дитини, як, на вашу думку, Він ставиться до навмисного вбивства ненародженої дитини лікарем у змові з матір'ю дитини? Біблія чітко говорить про це: «Не вб'єш невинного чи праведного, адже Я не оправдаю винуватого» (Вихід 23:7). Власне кажучи, серед того, що Бог ненавидить, є «руки, що проливають невинну кров» (Приповісті 6:17; пор. 2 Царів 8:12; 15:16; Осії 13:16; Амоса 1:13). Для Бога аборт – це серйозна справа. Ми абсолютно повинні базувати свої погляди на Божій волі, а не людській.

23:17 аЄвр. *ЙХВХ*, зазвичай перекладається як *Господь*

[23:19] *Див. коментарі до Левіт 19:19.*

23:31 аЄвр. *Нахар*, тобто Євфрат

28:4 аТобто, орнаментований жилет

28:30 аБукв. *Світло і Досконалість* (пор. Левіт 8:8)

29:37 аПорівняйте з Числа 4:15 та Ангея 2:11–13

30:29 аПорівняйте з Числа 4:15 та Ангея 2:11–13

32:13 аБуття 13:15 та 22:17

[34:1–2] За твердженнями скептиків у Книзі Вихід 34 Біблія навчає, що то **Мойсей** написав закон на другій парі скрижалей, тоді як у Второзаконня 10 зазначено, що Сам Бог написав закон на цих таблицях. На основі цієї «різниці» скептики заявляють про кричущу суперечність. Однак, при уважнішому розгляді цих текстів стає зрозуміло, що вони не суперечать, а радше доповнюють один одного і узгоджуються між собою.

Дійсно, у Второзаконня 10 сказано, що саме Бог написав заповіді на другій парі скрижалей. У віршах 1–4 цього розділу читаємо: «Того часу Господь сказав мені (Моїсеєві): Витеши собі дві кам'яні скрижалі, *такі*, як *і* попередні, і піднімися до Мене на гору. Виготов собі *теж* дерев'яний ковчег. А Я (Бог) напишу на *тих* скрижалях слова, що були на попередніх скрижалях… **І Він (Бог) написав на скрижалях**, як *було* написано раніше» (Второзаконня 10:1–4).

Суперечливий текст знаходиться у Вихід 34:27–28: «І сказав Господь Мойсеєві: Запиши собі ці слова. Бо на основі цих слів Я уклав завіт з тобою та з Ізраїлем. І він пробув там з Господом сорок днів і сорок ночей. Хліба він не їв і води не пив. І на скрижалях записав слова завіту, десять слів». Ґрунтуючись на цьому уривку, критики Біблії припускають, що Мойсей, а не Бог, написав заповіді на другій парі скрижалей. Таким чином вони дійшли висновку, що Вихід 34 і Второзаконня 10 суперечать одне одному.

На перший погляд може здатися, що згідно цих віршів Мойсею було наказано написати заповіді на другій парі табличок і що вони документують факт того, що Мойсей «на скрижалях написав слова завіту». Але те, що на перший погляд може здатися правильним тлумаченням уривка, іноді таким не є, особливо коли контекст уривка ігнорується. Бог доручив Мойсеєві записати «ці слова», які Він сказав у попередніх віршах (34:10–26 – тобто ритуальні та судові приписи, а не десять «слів» з Книги Вихід 20:2–17). Бог власною рукою переписав десять заповідей на щойно виготовлених Мойсеєм скрижалях. Бог конкретно заявив у Книзі Вихід 34:1, що саме Він (а не Мойсей) напише ті самі слова, які були написані на перших кам'яних скрижалях, які розбив Мойсей. У вірші 28 цього розділу записано, що Бог зробив те, про що казав у першому вірші (як у Второзаконня 10:2–4). А у вірші 27 йдеться лише про те, що Мойсей написав список приписів, виголошених Богом у віршах 10–26. Те, що ці правила не становили Десять заповідей, є очевидним, оскільки їх не було навіть десяти[48].

На відміну від тверджень скептиків, Вихід 34 і Второзаконня 10 не суперечать один одному. Мойсей не написав Десять заповідей на другій парі скрижалей під божественним керівництвом; але він написав кілька інших постанов під Божим натхненням.

[34:26] *Дивіться коментарі до Левіт 19:19.*

КІНЦЕВІ ПРИМІТКИ

1. Jeff Miller (2017), “Should Moses Have Been Executed for Committing Murder?” Apologetics Press, http://www.apologeticspress.org/apcontent.aspx?-category=6&article=5462.
2. Второзаконня 10:17; Дії 10:34; Римлян 2:11; Ефесян 6:9; 1 Петра 1:17.
3. John Davis (1963), “The Patriarchs’ Knowledge of Jehovah: A Critical Monograph on Exodus 6:3,” *Grace Theological Journal*, 4[1]:34.
4. Gleason Archer (1982), *An Encyclopedia of Bible Difficulties* (Grand Rapids, MI: Zondervan).
5. Davis, 4[1]:39.
6. Там само, 4[1]:40).
7. Там само.
8. E.W. Bullinger (1898), *Figures of Speech Used in the Bible* (Grand Rapids, MI: Baker, 1968 reprint), стор. 821.
9. Там само, стор. 823.
10. Там само.
11. D.R. Dungan, (1888), *Hermeneutics* (Delight, AR: Gospel Light), стор. 287.
12. Robert Jamieson, A.R. Fausset, and David Brown (2002 reprint), *A Commentary on the Old and New Testaments* (Peabody, MA: Hendrickson), 1:295.
13. “Case Studies” (no date), http://www.autobahn.mb.ca/~ggilbey/para7.html.
14. Rod Robison (1999), “But I Saw Him Levitate!” http://www.dtl.org/article/robison/levitate.htm.
15. Bullinger, стор. 871.
16. Там само, стор. 881.
17. Хоча слова «всі» або «кожен» («кожна») можуть вживатися як перебільшення, вони можуть мати і буквальне значення, коли контекстуальні аспекти вказують на це, як, наприклад, у Буття 7:19, 22–23. Більше про це дивіться: Eric Lyons (2011), “The Flood: High-Water Hyperbole or a Clear-Cut Cataclysm?”, http://www.apologeticspress.org/ APContent.aspx?category=23&article=3731.
18. Albert Barnes (1949 reprint), *Barnes Notes—Acts* (Grand Rapids, MI: Baker), стор. 121.
19. H. Leo Boles (1941), *Commentary on Acts of the Apostles* (Nashville, TN: Gospel Advocate), стор. 104.
20. Josephus (1974 reprint), *The Complete Works of Flavius Josephus*, trans. William Whiston (Grand Rapids, MI: Baker), 2.15.2.
21. David Rohl (1995), *Pharaohs and Kings: A Biblical Quest* (New York: Crown), стор. 331.
22. Adam Clarke (no date), *Clarke’s Commentary on the Old Testament—Volume I: Genesis to Deuteronomy* (New York: Abingdon-Cokesbury), стор. 358-359.
23. William Whiston, trans. *The Complete Works of Flavius Josephus* (Grand Rapids, MI: Baker), 2.171.
24. Rohl, стор. 331.
25. Clarke, стор. 358-359.
26. Rohl, стор. 331.
27. Philip Mauro (no date), *The Wonders of Bible Chronology* (Swengel, PA: Reiner), стор. 27-28.
28. Harold Hoehner (1969), “The Duration of the Egyptian Bondage,” *Bibliotheca Sacra*, 126:306-316, October, 126:309.
29. David Lipscomb (no date), *Commentary on Second Corinthians and Galatians* (Nashville, TN: Gospel Advocate), стор. 231.
30. C.G Ozanne (1970), *The First 7,000 Years* (New York: Exposition Press), стор. 22-23.
31. Sam Harris (2006), *Letter to a Christian Nation* (New York: Alfred A. Knopf), стор. 52-53.
32. Дебати між Деном Баркером і Пітером Пейном в університеті Вісконсіна в 2005 році.
33. Дебати між Деном Баркером і Джоном Ранкіном 5 травня 2006 року в Плімуті, Массачусетс. Більше про позицію Баркера дивіться в його книзі *Losing Faith in Faith* (Madison, WI: Freedom From Religion Foundation), стор. 135, 213.
34. Richard Dawkins (2006), *The God Delusion* (New York: Houghton Mifflin), стор. 297.
35. Harris, стор. 30.
36. Там само, стор. 37.
37. Sam Harris (2005), *The End of Faith* (New York: W.W. Norton), стор. 177.
38. Peter Singer (2000), *Writings on an Ethical Life* (New York: Harper Collins), стор. 190. Подібні коментарі він висловив у статті “Sanctity of Life, Quality of Life,”, надрукованій в 1983 році в *Pediatrics* 72:1:128-129.
39. Там само, стор. 191.
40. Там само, стор. 193.

41. Там само, стор. 193.
42. Dan Barker (2008), *godless* (Berkeley, CA: Ulysses Press), стор. 215.
43. William Arndt and F.W. Gingrich (1967), *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature* (Chicago, IL: University of Chicago Press), стор. 205-206.
44. Christopher Wright (1983), *An Eye for An Eye: The Place of Old Testament Ethics Today* (Downers Grove: IL: InterVarsity Press), стор. 180.
45. James Coffman, (1985), *Commentary on Exodus* (Abilene, TX: ACU Press), стор. 309-310.
46. C.F. Keil and Franz Delitzsch (1981 reprint), *Biblical Commentaries on the Old Testament: The Pentateuch* (Grand Rapids, MI: Eerdmans), стор. 422.
47. Herb Vander Lugt (1999), *What Does the Bible Really Say about Slavery?* (Grand Rapids, MI: RBC Ministries), стор. 26.
48. Coffman, стор. 474.